Kármán Gábor

A HARMINCÉVES HÁBORÚ MAGYARORSZÁGON MINT VALLÁSHÁBORÚ*

Vannak olyan témák, amelyek időnként kimennek a divatból, aztán újra a történészek figyelmének középpontjába kerülnek. A harmincéves háborúhoz kötődő magyarországi hadicselekmények és a vallási konfliktusok összefüggésével kapcsolatban az utolsó szakmai vita csaknem száz évvel ezelőtt zajlott: Bethlen Gábor halálának 300. évfordulójára jelent meg Szekfű Gyula életrajza, amely sok tekintetben teljesen átrajzolta a fejedelem tradicionális portréját, de legalábbis sokkal élesebb kontúrokat adott számos olyan jelenségnek, amely a korábbi historiográfiában kevésbé jutott kiemelt szerephez. Ezeket a pontokat különösen kiemelte a szövege szervezéséhez alkalmazott stratégia: az eseménytörténeti narratívát ugyanis Szekfű időről időre megszakította egy-egy szisztematikus (vagy akként tálalt) vizsgálattal a számára legfontosabbnak tűnő kérdésekről, amelyek között kiemelt jelentőséghez jutott a felekezeti tényező szerepe a fejedelem motivációi között. Állításai természetesen heves reakciókat váltottak ki, az 1920-as években készült másik életrajz szerzője, Rugonfalvi Kiss István ingerült válasziratban kérte számon Szekfűn az általa kultivált, Bethlent jóformán mitikus hősként kezelő attitűdöt, mutatott rá a tévedésekre és az általa rosszindulatúnak tartott értelmezésekre. *A száműzött Rákóczi* által kiváltott botrányhoz képest a vita szerény keretek között maradt, és Szekfű érvei szemmel láthatólag a későbbi évtizedek történetíróit sem sarkallták részletekbe menő vitára.[1] Wittman Tibor

* A tanulmány az NKFIH 113251 számú, *Nemzet, haza, vallás és szabadság – régi és új beszédmódok a Bocskai-felkelés szöveghagyományában és a 17. század magyar politikai gondolkodásában* című projektjének keretében készült. Köszönöm a Reformáció Emlékbizottságnak a kutatáshoz nyújtott támogatását.

1 Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1929; R. Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor: Válaszul Szekfű Gyulának.* Debrecen, Szerző, 1929; lásd még Uő.: *Iktári Bethlen Gábor*

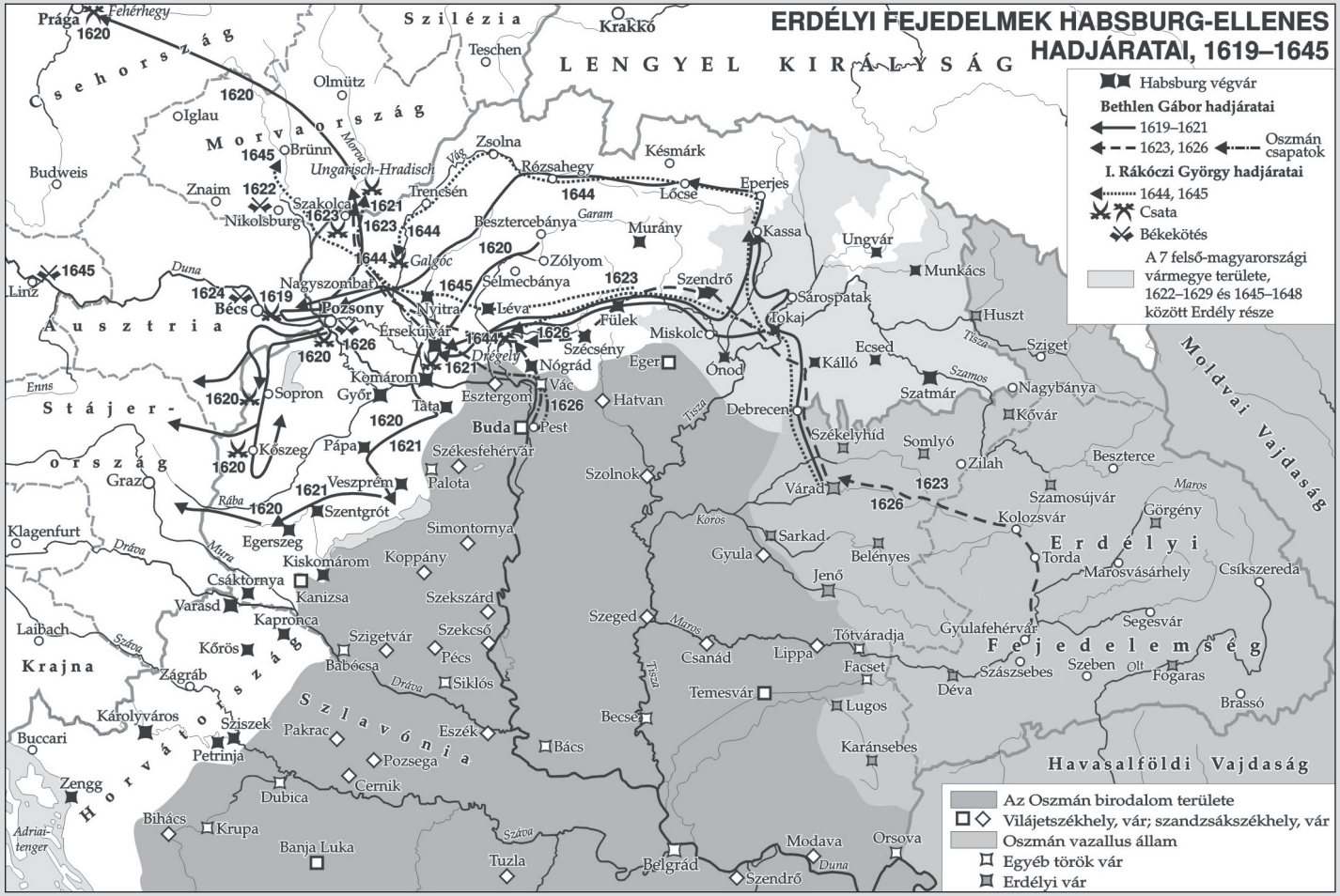
ERDÉLYI FEJEDELMEK HABSBURG-ELLENES HADJÁRATAI, 1619–1645
Habsburg végvár
Bethlen Gábor hadjáratai
1619–1621
1623, 1626
Oszmán csapatok
I. Rákóczi György hadjáratai
1644, 1645
Csata
Békekötés
A 7 felső-magyarországi vármegye területe, 1622–1629 és 1645–1648 között Erdély része
Az Oszmán birodalom területe
Vilájetszékhely, vár; szandzsákszékhely, vár
Oszmán vazallus állam
Egyéb török vár
Erdélyi vár
Prága
Fehérhegy
Csehország
Szilézia
Krakkó
Teschen
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Olmütz
Iglau
Morvaország
Brünn
Morva
Ungarisch-Hradisch
Budweis
Znaim
Nikolsburg
Szakolca
Trencsén
Vág
Zsolna
Rózsahegy
Késmárk
Eperjes
Lőcse
Besztercebánya
Garam
Murány
Kassa
Ungvár
Munkács
Zólyom
Galgóc
Selmecbánya
Szendrő
Sárospatak
Tokaj
Huszt
Linz
Duna
Bécs
Pozsony
Nagyszombat
Nyitra
Léva
Fülek
Ausztria
Érsekújvár
Drégely
Szécsény
Miskolc
Ecsed
Tisza
Sziget
Nógrád
Eger
Önod
Kálló
Szamos
Nagybánya
Enns
Komárom
Sopron
Győr
Vác
Esztergom
Hatvan
Szatmár
Kővár
Stájer-
Tata
Buda
Pest
Debrecen
Székelyhíd
Somlyó
Zilah
Beszterce
Moldvai Vajdaság
Kőszeg
Pápa
Székesfehérvár
Szolnok
Várad
Szamosújvár
Maros
Graz
Palota
Veszprém
Rába
Szentgrót
Kolozsvár
Görgény
Klagenfurt
Drávа
Mura
Egerszeg
Simontornya
Körös
Sarkad
Gyula
Belényes
Torda
Marosvásárhely
Csíkszereda
Kiskomárom
Koppány
Jenő
Csáktornya
Kanizsa
Szekszárd
Varasd
Kaproncа
Szeged
Segesvár
Laibach
Szava
Szigetvár
Szekcső
Tótváradja
Gyulafehérvár
Körös
Pécs
Csanád
Lippa
Facset
Szászsebes
Szeben
Olt
Fogaras
Krajna
Babócsa
Siklós
Temesvár
Déva
Zágráb
Horvátország
Szlavónia
Becse
Lugos
Brassó
Károlyváros
Sziszek
Pakrac
Eszék
Bács
Karánsebes
Buccari
Petrinja
Pozsega
Havasalföldi Vajdaság
Zengg
Cernik
Dubica
Adriai-tenger
Bihács
Krupa
Banja Luka
Tuzla
Szava
Belgrád
Modava
Orsova
Szendrő
Duna

ugyanolyan sommásan minősítette a felekezeti szempontokat egyszerű propagandafogásnak, mint amennyire Barcza József számára egyértelmű volt, hogy a református hit védelme jelentette mindvégig a fejedelem elsődleges motivációját.[2] Az 1960-as évektől kezdve Bethlen Gábor és I. Rákóczi György tevékenysége megítélésének legfontosabb kérdése amúgy is az volt, hogy mennyiben járultak hozzá ahhoz a célhoz, amelyet ez a történészgeneráció a 17. századi magyar politika legfontosabb céljaként értelmezett: a nemzeti királyság megteremtéséhez és az országegyesítéshez.[3] A felekezetek közötti vitáról természetesen a 17. századról írva képtelenség lett volna megfeledkezni, ám a Szekfűéhez hasonló explicit érveléssel a vallás és politika viszonyáról ezekben az évtizedekben nem találkozunk, legalábbis a magyar historiográfia berkein belül.

Az, hogy ugyanez nem mondható el a német történetírásról is, nagyrészt az 1980-as években útnak indult konfesszionalizáció-elmélet sikereinek köszönhető.[4] Természetes, hogy a három nagy felekezet kiépülésének és fennmaradásának strukturális összetevői, és különösen az államhatalommal fenntartott kapcsolataik közötti hasonlóságokra figyelmet felhívó irányzat érdeklődése előbb-utóbb a felé a konfliktus felé fordult, amelynek interpretációs hagyományai között régóta domináns szerepet játszott vallásháborúként való értelmezése – de legalábbis az a tézis, hogy a lezárásához vezető béke egyben a vallásháborúk végét is hozta. A tudományos paradigma egyik megalkotójának számító Heinz Schilling több írásában is körüljárta a 17. század elejének általa vallási fundamentalistának leírt világát. Hozzá hasonlóan más, a politikum felől közelítő német történészek is arra hívták fel a figyelmet, hogy a harmincéves háború kitörését közvetlenül megelőző időszakban a vallási alapon szerveződő politikai csoportosulások olyannyira elidegenedtek egymástól, hogy a kommunikáció közöttük lehetetlenné vált – így mind a konfliktus kitörése, mind ilyen hosszú ideig tartó kezelhetetlensége végső soron a felekezeti tényezőre vezethető vissza.[5] A más irányból a harmincéves háború

erdélyi fejedelem. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923. A *Bethlen Gábor* által kiváltott visszhangokról lásd: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, Kalligram, 2015, 271–293. o.

2 Wittman Tibor: *Bethlen Gábor.* Budapest, Művelt Nép, 1952; Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980.

3 Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért.* Budapest, Akadémiai, 1969; R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. *Századok* 106 (1972), 607–642. o.

4 A konfesszionalizáció-elmélet áttekintésére lásd: Tusor Péter: *Felekezetszerveződés a korai újkorban.* Vigilia (73: 1), 12–18. o.; Kármán Gábor: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*. (Szerk. Lukács Anikó) Budapest, Hajnal István Kör, 2013, 27–40. o.; Balázs Mihály: Az alkalmazás dilemmái: a német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció. *Korall* 15 (2014: 57), 5–26. o.

5 Heinz Schilling: *Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása*. Történelmi Szemle 45 (2003), 201–212. o.; Axel Gotthard: *Der deutsche Konfessionskrieg seit 1619: Ein Resultat gestörter politischer Kommunikation.* Historisches Jahrbuch 122 (2002), 141–172. o.

történetéhez közelítő történészek általában nem vitatják ugyan a katolicizmus és a protestantizmus közötti ellentét jelentőségét, de inkább azt tartják vizsgálandó kérdésnek, milyen strukturális okok miatt juthatott a vallási megosztottság enynyire döntő szerephez a korszak politikai életében. Mindenesetre akár ki akarják jelölni a helyzet kialakulásának legfontosabb meghatározó tényezőjét (például a modern állam kialakulásának kezdeti gyengeségeit tartják felelősnek), akár a korszak fenyegetettségérzetének sokkal összetettebb, irracionális, mentalitásbeli elemeket is bőségesen számításba vevő modelljét akarják megalkotni, egyben megerősítik azt a tradíciót is, amely a harmincéves háború kezdeti szakaszát vallásháborúként értelmezi.[6] Szisztematikus kísérletet ennek lebontására a háború történetének legalaposabb modern összefoglalását jegyző brit történész, Peter H. Wilson tett egy évtizeddel ezelőtt. Annak érdekében, hogy minél meggyőzőbben érvelhessen az ellen a tézis ellen, hogy a konfesszionalizáció folyamata szükségszerűen vezetett volna a harmincéves háborúhoz, számos területről hozott példát arra, hogy a felekezeti táborok korántsem különültek el olyan szigorúan, mint amennyire Schillinget olvasva várnánk.[7]

Ebben a tanulmányban célom, hogy a német (illetve német történelemre vonatkozó) historiográfiában lezajlott vita tanulságait felhasználva összefoglaljam, milyen értelemben beszélhetünk vallásháborúról a harmincéves háború magyarországi frontján, Bethlen Gábor három, illetve I. Rákóczi György egyetlen magyarországi hadjárata (1619–1621, 1623–1624, 1626, illetve 1644–1645) esetében. Ennek során számba veszem mind az értelmezés mellett, mind az ellene szóló érveket, és végül mérleget vonok a felekezeti ellentétek szerepéről az 1619 és 1645 közötti magyarországi politizálásban. Ennek során persze üdvös lenne tudni, mit is keresünk valójában – mi az, amit vallásháborúnak tarthatunk. Abban a historiográfiai tradícióban, amelyről a fentiekben röviden számot adtam, alapvetően két definíciós lehetőség rajzolódik ki. A nominalista változat, amelyet Konrad Repgen öntött formába, viszonylag egyszerű és ezért könnyen használható definíciót használ: minden olyan konfliktust vallásháborúnak tekint, amelyet legalább az egyik résztvevő fél így minősített.[8] Ez a meghatározás kiválóan használható volt azon, a politika strukturális történetének megírását célzó kutatásaihoz, amelynek során nagy mennyiségű katonai konfliktus vizsgálata alapján akarta a kora újkorban előforduló legfontosabb típusokat kijelölni, hiszen ha minden egyes esetnél ennél mélyebbre fúrt volna, kezelhetetlenül

6 Johannes Burkhardt: *Der Dreißigjährige Krieg.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992; Georg Schmidt: *Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreißigjährigen Krieges.* München, Beck, 2018.

7 Peter H. Wilson: Dynasty, Constitution and Confession: The Role of Religion in the Thirty Years War. *The International History Review* 30 (2008), 473–514. o. Lásd még Uő.: *Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War.* London, Allen Lane, 2009.

8 Konrad Repgen: Was ist eine Religionskrieg? *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 97 (1986), 334–349. o.

komplex feladat tornyosult volna előtte.[9] Éppen a definíció egyszerűsége teszi viszont alkalmazhatatlanná jelen esetben: mint a következőkből látható lesz, a háború egyetlen szakaszában sem nehéz legalább egy olyan szereplőt találni, aki úgy vélte, hogy a katonai cselekmények célja a felekezeti szabadságok védelme. Ha valóban komplex képet akarunk alkotni a vallási tényező szerepéről, érdemesebb egy realista irányultságú definíciót választanunk, így például a Peter H. Wilson által használtat, amely szerint vallásháborúnak tekinthetünk minden olyan katonai konfliktust, amelyet akár vallási igazságok érvényre juttatása, akár egyházi tulajdonok feletti birtokjog megszerzése miatt vívtak.[10] Az erről író szerzők általában szükségesnek tartják egy szűkebb kategória, a szent háború elhatárolását, amelynek szereplői állításuk szerint isteni parancsra, vallásuk terjesztése érdekében cselekszenek. Ez az elhivatottság nem ismeretlen a harmincéves háború időszakában sem (a császárok gyóntatói között több jezsuita atya is ennek megfelelő hangvételben motiválta cselekvésre II., majd III. Ferdinándot), ám nem feltétlenül kritériuma annak, hogy vallásháborúnak minősítsük annak egyes szakaszait.[11]

A német historiográfiában nemrég még egy szigorítási javaslat tűnt fel a definícióval kapcsolatban: Anton Schindling szükségesnek tartaná a különböző vallások között folyó háborúk elkülönítését a kereszténység különböző felekezetei között folyó konfliktusoktól. Érvelésének alapja megszívlelendő, hiszen elméleti szinten mindenképpen logikus, hogy a különböző vallási parancsokat szem előtt tartó közösségek közötti fegyveres összecsapásban hiányozni fog a közösen elfogadott értékrend, ezért résztvevői sokkal kevesebb etikai szabályt fognak betartani, a háború sokkal véresebb és brutálisabb lesz, mint ha a hadviselők nagyjában-egészében azonos teológiai alapokon gondolkodnak és közös nemzetközi társadalom részeként cselekszenek.[12] Arra a kérdésre azonban, hogy mindez a gyakorlatban is kimutatható-e és valóban volt-e szignifikáns különbség a Schindling által vallás-, illetve felekezeti háborúnak nevezett típusokban előforduló erőszak mértékében, további kutatásoknak kell válaszolniuk. Néhány már rendelkezésre álló részvizsgálat mindenesetre azt mutatja, hogy ha az iszlámot és a kereszténységet követő államalakulatok más

[9] Konrad Repgen: Kriegslegitimationen in Alteuropa: Entwurf einer historischen Typologie. *Historische Zeitschrift* 241 (1985), 27–49. o.

[10] Wilson: *Dynasty i. m.* 475. o.

[11] James Turner Johnson: *Ideology, Reason and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1740.* Princeton: Princeton University Press, 1975, 81–144. o.; Robert Bireley: The Thirty Years' War as Germany's Religious War. In: *Krieg und Politik 1618–1648: Europäische Probleme und Perspektiven.* (Szerk. Konrad Repgen) München, Oldenbourg, 1988, 85–106. o.

[12] Anton Schindling: Gab es Religionskriege in Europa? Landfrieden und Völkerrecht statt Glaubenskampf und „Strafgericht Gottes". In: *Studien zur politischen Kultur Alteuropas: Festschrift für Helmut Neuhaus zum 65. Geburtstag.* (Szerk. Axel Gotthard – Andreas Jakob – Thomas Nicklas) Berlin, Duncker & Humblot, 2009, 275–298. o. A „nemzetközi társadalomról" mint a nyugati keresztény és a muszlim (pontosabban: oszmán) közegek közötti különbségek megértésének hasznos fogalmáról lásd: Lovro Kunčević: Janus-arcú szuverenitás: a kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza. *Korall* 13 (2012: 48), 5–32. o.

nemzetközi társadalmak szabályait és előfeltevéseit követték is, a köztük fennálló konfliktusokban is kialakultak az erőszak kordában tartására hivatott gyakorlatok.[13] A három részre szakadt Magyarország kontextusában, ahol az erdélyi fejedelmek 1619 és 1645 közötti hadjárataiba kisebb-nagyobb mértékben a hódoltsági oszmán csapatok is részt vettek, ez a kérdés amúgy is sokkal összetettebb, mintsem hogy egyetlen definíciós huszárvágás megoldhatná.[14] Éppen ezért a meghatározás Schindling által javasolt szűkítését nem veszem figyelembe, és a továbbiakban is használom a vallásháború terminust a keresztény felekezetek közötti konfliktusra.

Vallásháború!

Amennyiben Konrad Repgen vallásháború-definícióját használnánk, egyetlen írás kézbe vétele eloszlathatná minden kétségünket afelől, hogy a harmincéves háború magyarországi eseményei ebbe a kategóriába sorolandók. A két nyelven kiadott, *Querela Hungariae / Magyarország panasza* címet viselő röpirat nem sokkal azután jelent meg Kassán, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Magyarországra érkezett csapataival. Az Alvinczi Péter kassai református prédikátor által szerkesztett írás biblikus prófétai tűzzel ostorozza az ország katolikus papságát, a „nyírt" avagy „pilises (értsd: tonzúrát viselő) papokat" téve felelőssé minden, a Magyar Királyság közéletében fellelhető igazságtalanságért. Jellemző, hogy vádjai között nemcsak a protestáns templomok elvételéről, a hivatalok betöltésekor a katolikus jelöltek előnyben részesítéséről, vagy a jezsuita rend magyarországi birtoklási tilalmának figyelmen kívül hagyásáról olvashatunk, de a „pápistákat" teszi felelőssé olyan, felekezeti szempontból szemlátomást semleges bűnökért is, mint a nádorválasztás rendjének felrúgása 1618-ban, vagy 60 falu átadása Esztergom környékén az oszmánoknak az 1617-ben megkötött komáromi békében.[15] A *Querela* és más

[13] Mutatóban néhány tanulmány: Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén (az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons: *Forráskutatás és Segédtudományok* 4 (1997: 1), 5–78. o.; Domagoj Madunić: Taming Mars: Customs, Rituals and Ceremonies in the Siege Operations in Dalmatia during the War for Crete (1645–69). *The Hungarian Historical Review* 4 (2015: 2), 445–470. o.; Tóth Hajnalka: Mennyit ér egy magyar lovas hadnagy? Egy rabkiváltás története diplomáciatörténeti kontextusban a 17. század közepéről. *Századok* 152 (2018), 247–283. o.

[14] Legújabban az oszmán részvételről az erdélyi hadjáratokban lásd: B. Szabó János: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688): Kísérlet az erdélyi-török kapcsolatok egy kevéssé ismert területének feltérképezésére. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012), 1037–1041. o.; Sudár Balázs: Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies 1619–1626. In: *Transylvania in the Thirty Years War.* (Szerk. Kármán Gábor) (Megjelenés előtt.)

[15] A *Querela Hungariae* legújabb kiadása: *Magyar gondolkodók.* (Szerk. Tarnóc Márton) Budapest, Szépirodalmi, 1979, 165–185. o. A korábban egyértelműen Alvinczinak tulajdonított munkával kapcsolatban Heltai János mutatta ki, hogy a kassai prédikátort nem a teljes szöveg, inkább csak részei szerzőjének és a végleges textus szerkesztőjének tarthatjuk: Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Budapest, Balassi, 1994, 137–154. o.

írások nyomán kialakuló pamfletvita csak még erőteljesebbé teszi a benyomást, hogy a két politikai oldal legegyszerűbben felekezeti hovatartozásával írható le. Noha a két nyelven megjelentetett *Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio / A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetinek velős hamisítása* szerzője szintén nem tüntette fel magát a borítón, a szöveg túl sokszor közvetítette explicite Pázmány Péter véleményét ahhoz, hogy olvasóinak sok kétsége ne maradhasson afelől: az esztergomi érsek által írott sorokat olvassák. Ennél is nyíltabban szállt szembe a *Magyarország panasza* vezérfonalával Balásfi Tamás boszniai püspök *Apologia pro clero* című traktátusa, amely már címében is a különböző keresztény egyházak közötti konfliktust emeli ki. A minden bizonnyal Alvinczi által írt válasz, a *Querelarum inclyti regni Hungariae (…) defensio* a terjedelem mintegy egyharmadát a magyarországi vallásügyi törvények értelmezésének szenteli, újra csak aláhúzva azt a tézist, hogy ezek képezik a konfliktus legfontosabb keretét.[16]

Arról, hogy ennek a pamfletirodalomnak a nézőpontja nem csak annak köszönhető, hogy szerzői a politikába is mélyen bevonódott egyházi személyek voltak, a magyar rendeknek az 1619 novemberében összeülő pozsonyi országgyűlésen kiadott írása tanúskodik. Az eredetileg a nádori előterjesztésre adott válaszként készült szöveg nyomtatásban is terjedt, ami igencsak szokatlan jelenség volt a magyar politikai kommunikáció addigi történetében. Az *Ordinum responsum* retorikája a *Querelá*énál sokkal kevésbé vehemens, és a felsorolt sérelmek között is sokkal több szekuláris jellegűt találunk, ám árulkodó, hogy a vallásszabadsággal kapcsolatos problémák felhánytorgatásánál a rendek egyértelműen kijelentik: a visszaélések a protestáns rendeket sújtják. A horvátok sérelmei végén is szükségesnek tartják kiemelni, hogy ha ők, akik javarészt a katolikus egyház hívei, ilyen bánásmódban részesülnek, vajon mire számíthatnak a protestánsok. Így, ha a felekezeti kérdés ebben az iratban nem is kap különösebben nagy terjedelmet, szellemiségét alapvetően meghatározza a protestáns dominancia a megfogalmazói között. A hadi események vallásháborúként való értelmezését egyébként a szöveg explicite is alátámasztja, az ország szabadságainak megrendülésén kívül a vallás elnyomását és üldözését jelölve meg a fegyveres ellenállás legfontosabb motivációjaként.[17]

Ugyanezt a fogalompárt találjuk az 1619 őszén a magyar rendek mozgalmának élére álló Bethlen Gábor legitimációs célú irataiban. Noha Erdély fejedelme – akit

[16] Pázmány és Alvinczi műve modern kiadásban, illetve magyar fordításban is hozzáférhető: *Petri Cardinalis Pázmány … opera omnia. Tom VI.* Budapest, Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1904, 473–529. o.; A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása… In: Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből.* (Szerk. Heltai János) Budapest, Európa, 1989, 7–129. o. Balásfi Tamás írásának (*Apologia pro clero…* Viennae, Gelbhaar, 1620; RMK III. 1279) magyar fordítása a kézirat leadása után jelent meg *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez I.* (Szerk. Báthory Orsolya – Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton) Budapest: reciti, 2019, 29–130. o.

[17] *Ordinum Regni Hungariae ad propositiones in Comitiis Posoniensibus Anni MDCXIX responsum et attestatio.* (Pozsony: k. n., 1619; RMK II. 396) Magyar fordítását lásd az előző lábjegyzetben.

a rendek 1620 elején Pozsonyban Magyarország fejedelmének, majd augusztusban Besztercebányán királynak választottak – olyan, a külföldi közvéleménynek szánt kiáltványt nem állított össze, mint amilyet majd I. Rákóczi György fog (és amelynek klasszikus példája majd II. Rákóczi Ferenc mozgalmának *Recrudescunt* kezdetű manifesztuma lesz), több levelében is összefoglalta vállalkozásának motivációit, amelyeket olyan fejedelmeknek írt, akiknek legalább a semlegességére számított. Ezek mindegyikében szerepel az, hogy a protestáns vallás elnyomása miatt volt szükség Bethlen beavatkozására – bár persze ennek pontos megfogalmazása változott annak fényében, hogy ki volt a címzett. A császárhű, ám lutheránus vallású János György, szász választófejedelemnek írott levélben olvasunk utalást arra is, hogy a fejedelem céljai között szerepel a jezsuita rend kitiltása Magyarországról. Ez természetesen hiányzik a III. Zsigmond lengyel királynak írott levélből, amelyben azonban a fejedelem szükségesnek tartja annak igen hangsúlyos megemlítését, hogy a vallásszabadság helyreállítására való törekvése nem jelenti a római katolikus egyház elleni fellépést, csak a jogegyenlőség helyreállítását. Az üzenetnek a közönség igényeihez való igazítására talán a legmeglepőbb példát a Német-római Birodalom rendjeihez írott 1621-es levél nyújtja, amelyben – alkalmazkodva 1555-ös, az augsburgi vallásbéke által létrehozott és a törvények szerint még mindig érvényben lévő helyzethez – a fejedelem úgy fogalmaz, mintha csak az ágostai hitvallást követők vallásgyakorlatát akarná biztosítani.[18] Mindenesetre a vallásszabadság védelme mindenhol szerepel a motivációk között, és megtaláljuk a mozgalom kezdetekor a magyar rendek mozgósításának érdekében készült kiáltványban is.[19]

I. Rákóczi György 1644 márciusában megjelentetett kiáltványában gyakorlatilag folytatta a Bethlen által 1619-ben megkezdett tradíciót. A nyomtatásban megjelent manifesztum két korábbi szöveget is tartalmazott: egyrészt a rendeknek februárban írott kállói kiáltványt, másrészt a III. Ferdinánd magyar királynak írott hadüzenetet, és mindezeket kiegészítette a Habsburg uralkodó időközben kiadott ellenkiáltványának cáfolatával.[20] A levél elsősorban a protestáns egyház elleni jogsérelmekre koncentrál, míg a rendeknek szóló kiáltvány – a *Querelá*hoz hasonlóan – inkább azt részletezi hosszasan, hogyan veszélyeztetik a katolikus egyház tagjai a magyar

[18] Bethlen Gábor levele János Györgynek. (Rimaszombat, 1620. jan. 29.) *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez.* (Szerk. Gindely Antal) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1890, 86–88. o.; Bethlen Gábor levele III. Zsigmondnak. (Mezővári, 1619. okt. 7.) *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. IV. 1608–1652.* (*Monumenta Hungariae Historica: Documentaria,* 4.) (Szerk. Hatvani Mihály) Pest, Eggenberger, 1859, 154–158. o.; Bethlen Gábor levele a Német-római Birodalom rendjeinek. (Pozsony melletti tábor, 1621. aug. 25.) Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között. *Történelmi Tár* [9.] (1886), 46–48. o. Az itt idézett legitimációs jellegű írások magyar fordítása a fent idézett antológia jelenleg szerkesztés alatt álló II. kötetében jelenik majd meg.

[19] Bethlen Gábor körlevele a „Dunán és Fátrán túli" vármegyékhez. (Debrecen, 1619. szept. 12.) Szalay László: *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*. I. kötet. Pest, Lauffer és Stolp, 1863, 61. o.

[20] *Manifestum Georgii Rakoci principis Transylvaniae.* [Bártfa: Klöss] 1644. Magyar fordítása az antológia készülő II. kötetében.

rendi politika kereteit. Noha I. Rákóczi György háborús legitimációjában kísérletet tett arra, hogy minél szélesebb körből állítson maga mellé lehetséges támogatókat, és ennek érdekében minél több általánosabb politikai jellegű rendi sérelemre igyekezett rámutatni, ha ellenfelei érvelését is figyelembe vesszük, az alátámasztja mozgalmának vallásháborúként való értelmezését. Esterházy Miklós nádor – egyben a magyar rendi politika katolikus világi csoportjának vezére – ugyanis azt a stratégiát követte, hogy a politikai jellegű sérelmeket bagatellizálta, kizárólag a vallásügyre koncentrált, az ott elhangzott vádakat vélve a legfontosabb tényezőnek az erdélyi fejedelem háborús legitimációjában.[21]

Ha a háborút legitimáló írások tömegének nem is hinnénk, az mindenképpen az 1619-ben kezdődő mozgalom vallásháborúként való azonosítása mellett szól, hogy a II. Ferdinánd ellen felkelt magyar rendek, katonai sikereiken felbátorodva, milyen radikális átalakításokat eszközöltek a katolikus egyház státuszával és politikai szerepével kapcsolatban. A sort az 1619 novemberétől 1620. január végéig ülésező pozsonyi országgyűlés nyitotta meg, amelynek törvényei elrendelték számos protestáns templom visszaadását, és száműzték az országból a jezsuita rendet. A vallási béke fennmaradásának érdekében az országgyűlés egy új intézményt hozott létre, a *defensor*okét – ez a bizottság az ország mind a négy kerületében a három felekezet (a lutheránus, a kálvinista és a katolikus) által delegált egy-egy tagból állt volna össze, feladatuk minden vitás kérdés saját hatáskörön belüli rendezése volt. Az egyházi renddel kapcsolatban – amely a meghívás ellenére nem jelent meg az egyébként kétes legitimitású gyűlésen – azt a határozatot hozták, hogy a következő gyűlésig száműzötteknek kell őket tekinteni, sőt egyes személyekkel, így a fent említett Pázmánnyal és Balásfival kapcsolatban azt is kikötötték, hogy nekik még a fejedelem sem adhat kegyelmet a visszatérésre.[22]

A *defensor*ok hivatalával kapcsolatban a következő országgyűlés, amely június elejétől augusztus végéig ülésezett Besztercebányán, újabb rendelkezéseket hozott, létszámukat immár kerületenként és felekezetenként öt-öt személyre növelve, sőt a diéta ki is jelölte, kik fogják betölteni a hivatalt. A paritáselv megjelenik azonban egy másik, a lelkiismereti szabadság modern elvéhez szokott olvasó számára meglepőbb formában is: a besztercebányai országgyűlés ugyanis teljesen átszabta a magyarországi katolikus egyház addigi struktúráját, hogy az azonos legyen a protestáns egyházszervezetével. Mindössze három püspökséget hagyott

[21] Az I. Rákóczi György támadásának legitimitása körül kialakult politikai vitáról lásd: Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.* Budapest, L'Harmattan, 2011, 33–71. o.

[22] A pozsonyi országgyűlés végzéseinek teljes szövegét lásd a korabeli kiadásban: *Articuli Dominorum, Baronum, Magnatum et Nobilium, caeterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae in Dietae eorum Posoniensi…* Kassa, Festus, 1620. Magyar nyelvű összefoglalását lásd: Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve. II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig 1608–1647.* Budapest, Hornyánszky, 1891, 198–204. o. A gyűlés legitimitásával kapcsolatos kétségeket az okozta, hogy annak összehívását nem a király, csak a nádor rendelte el, akinek ez elméletileg nem állt jogában.

meg, egy felső-magyarországit, egy „Dunán innenit" és egy dunántúlit (Eger, Nyitra és Győr központtal), az élükön álló klerikusoknak állami fizetést juttatva, akárcsak az adminisztrációban betöltött nélkülözhetetlen feladataik miatt meghagyott mindössze hat hiteleshelyként működő káptalan tagjai számára.[23] Az addig a katolikus egyház igazgatása alatt álló birtokokat az országgyűlés a korona rendelkezésére bocsátotta, és noha arról nem explicite nyilatkozott, hogy az ismét távollétével tüntető papi rendet megszünteti, az egyházi javak szekularizációját elrendelő törvényből ez volt kiolvasható. A rendek ugyanis hosszasan értekeztek arról, hogy az egyházi rendet régi királyaik abban a reményben hozták létre és birtokaikat is azért kapták annak idején, hogy azokat az ország javára használják, ám ennek az elvárásnak nem sikerült megfelelniük. A besztercebányai országgyűlés ezenkívül megerősítette Pázmány Péter és Balásfi Tamás száműzését is.[24]

Ha figyelembe vesszük Peter H. Wilson megjegyzését, amely szerint az állítólag sokáig vallásháborúként funkcionáló harmincéves háborúban mindössze egyetlen olyan esetet ismerünk, amikor egy fölényben lévő protestáns hatalom hivatalosan is megfosztotta a katolicizmust befolyásától (II. Gusztáv Adolf lépéseit az egész Német-római Birodalom szervezetének átszabására az 1630-as évek elején), nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a besztercebányai országgyűlés végzéseinek.[25] Noha az egyházi rend hiányára a térségben volt példa, ahhoz, hogy Csehországban a prelátusok elveszítsék politikai súlyukat (és ezzel párhuzamosan egyházuk birtokai, illetve templomai nagy részét), egy komoly megrázkódtatásra, a huszita háborúk éveire volt szükség. A Vencel-korona alá tartozó többi provinciában, Morvaországban és Sziléziában a katolikus egyházi rend a 17. században is részt vett a diétán, a cseh gyakorlat megváltozásához pedig egy újabb nagy megrázkódtatás, az 1618-as felkelés bukása és az 1627-es „megújított tartományi rend" *(verneuerte Landesverordnung)* bevezetése kellett.[26] Az 1620 augusztusában hozott

23 A három evangélikus egyházkerület létrehozására a bécsi béke és az 1608. évi törvények adtak lehetőséget, az 1610. évi zsolnai zsinaton került sor rá: Zsilinszky Mihály: *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepén.* Selmecbánya, Joerges, 1910. A zsinat végzései a 400. évfordulóra újra megjelentek fakszimile kiadásban, kísérőtanulmányokkal: *Akty a závery – Zákony a ustanovenia Žilinskej synody z roku 1610.* (Szerk. Miloš Kovačka) Martin, Slovenská národná knižnica, 2010.

24 A besztercebányai országgyűlések végzéseinek teljes kiadása: *Articuli Dominorum, Baronum, Magnatum et Nobilium … Regni Hungariae in generali eorundem Diaeta Novisoliensi…* Kassa, Möller, 1620. Magyarul összefoglalja: Frankl (Fraknói) Vilmos: *Pázmány Péter és kora. I. (1570–1621).* Pest, Ráth Mór, 1868, 552–554. o.; Zsilinszky: *A magyar országgyűlések i. m.* 231–239. o.

25 Wilson: *Dynasty i. m.* 488. o. II. Gusztáv Adolf terveiről lásd: Sigmund Goetze: *Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich.* Kiel, Mühlau, 1971, 75–90. o. Wilson kijelentése annyiban mindenképpen finomítandó, hogy az 1619-ben a cseh korona országai által kötött *Confoederatio Bohemica* még messzebb ment, mint a besztercebányai országgyűlés, teljesen kizárva a katolikusokat a hivatalviselésből: Joachim Bahlcke: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit: Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619).* München, Oldenbourg, 1994, 437. o.

26 Benda Kálmán: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 27 (1983: 3), 452. o.; R.J.W. Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700: An Interpretation.* Oxford, Clarendon, 1979, 198–199. o.; Bahlcke: *Regionalismus i. m.* 31. o.

rendelkezések tehát óriási horderejű változásokat helyeztek kilátásba, és nagyon radikális lépésnek számítottak a harmincéves háború teljes kontextusát figyelembe véve is.[27] Nem kétséges, hogy a vallásügy volt az a terület, amelyen a magyar rendek felkelése következményeképpen, a dinasztiaváltás révén kialakult új politikai berendezkedés a legmarkánsabb változásokat hozta – háborújuk tehát nyugodtan tekinthető vallásháborúnak.

Ha a háború legelső, az 1619–1621-es szakasza utáni fejleményekre tekintünk, azt látjuk, hogy mindkét oldal elsősorban felekezeti alapon kereste a szövetségeseket ahhoz, hogy az éppen folyó, vagy kiújulni látszó konfliktusban fölényhez jusson. Bethlen Gábor diplomatái az 1620-as években korábbi szövetségese, Pfalzi Frigyes udvarát követve, újabb és újabb protestáns hatalmakkal kerültek kapcsolatba: Csehország Hollandiába költöző „téli királya" meglátogatásakor az Egyesült Tartományok rendjeinél is tiszteletüket tették, és az évtized közepén Angliába is eljutottak, amikor uruk az angol–dán–holland hágai szövetséghez csatlakozott 1626 őszén.[28] Az 1630-as évek elején az erdélyi diplomaták a sikerei csúcsán álló, a Német-római Birodalom protestánsainak megmentőjeként ünnepelt II. Gusztáv Adolf svéd királyt próbálták megnyerni az együttműködésre, és a próbálkozások a király halála után is meg-megújultak, így Johann Heinrich Bisterfeld gyulafehérvári professzor hollandiai és angliai útja során 1638–1639-ben.[29] A másik oldalon a magyar főpapság képviselői természetesen a Szentszéknél kerestek támogatást: ezek között említhetjük Pázmány Péter 1632-es, illetve Jakusith György 1644-es római útját.[30]

[27] Nem csoda, ha azonnali reakciót váltottak ki mindkét száműzött főpapból – míg Pázmány Péter az egyházi rendet vette védelmébe, addig Balásfi egyrészt saját száműzetése ellen tiltakozott, másrészt pedig megkísérelte egy, az alattvalók uralkodójuk iránti hűségéről szóló traktátussal hitelteleníteni Bethlen megválasztását. Pázmány Péter: Vindiciae ecclesiasticae. In: *Petri Cardinalis Pázmány … opera omnia. Tom VI.* 523–567. o. (magyar fordítása *Források i. m.* 201–247. o.); Balásfi Tamás: *Bethleniani Novizoliensis Articuli Vigesimi quinti, contra Thomam Balasfi … editi, refutatio.* Bécs, Formica, 1621; Uő.: *De fidelitate subditorum erga principes.* Bécs, Formica, 1620. Lásd még: Hargittay Emil: Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei. *Irodalomtörténet* 12 (1980: 1), 134–147. o.; Báthory Orsolya: Pázmány *Vindiciae*je és Balásfi *Refutatió*ja: Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzései ellen. In: *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán.* (Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton) Budapest, reciti, 2019, 197–222. o.

[28] Piri Zoltán: *Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe*. Történelmi Szemle 41 (1999: 1–2), 157–175. o.; Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: *Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára.* (Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert) Budapest, Argumentum, 2002, 55–63. o.; Zarnóczki Áron: Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1619–1622), illetve Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa.* (Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky) Budapest, ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013, 129–143., 145–182. o.

[29] Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. *Századok* 152 (2018), 717–769. o.; Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Szerk. Fata Márta – Anton Schindling) Münster, Aschendorff, 2010, 204–206. o.

[30] Tusor Péter: Jakusith György egri püspök római követjárása 1644–1645-ben: A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcba. *Hadtörténelmi Közlemények*

A képet egyetlen tényező zavarja meg: az erdélyi fejedelmek diplomáciájának látóterében az 1620-as évektől kezdve feltűnt a francia király, akinek diplomatái újra és újra megjelentek Erdélyben, és 1645-ben Munkácson XIV. Lajos nevében szövetségi szerződést is kötöttek I. Rákóczi Györggyel.[31] Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy ez a kapcsolatfelvétel a katolikus nagyhatalommal minden esetben francia kezdeményezésre történt, így érdemben nem befolyásolja azt a következtetést, hogy az erdélyi fejedelmek szövetségkeresési iránya nyilvánvalóan felekezeti meghatározottságú volt, ami a vallásháborúk jellemzője.

Ugyanezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy a felekezeti ellentétek nem csak a politika legmagasabb rétegeiben játszottak meghatározó szerepet a történésekben. Az a tény, hogy az egyházi rend a Bethlen-féle mozgalom megindulása után egyetlen gyűlésen sem jelent meg, jelentős mértékben a felső-magyarországi hadi események legkorábbi időszakában történt atrocitások eredménye volt. A leghíresebb, halálesettel végződő eset 1619 szeptemberének elején történt, amikor Rákóczi György hajdúi megszállták Kassát, megkínoztak és megöltek két jezsuita pátert és egy kanonokot.[32] Balásfi Tamás *Apologiá*ja azonban oldalakon keresztül sorol további bántalmazási eseteket is, amelyek során katolikus egyházi személyeket 1619 őszén országszerte megvertek, kővel dobáltak, de legalább is durván szidalmaztak.[33] A későbbi időszakokból nem hallunk véres, felekezeti motivációjú jelenetekről – pedig az 1619–1621 között igencsak virulens emigráns katolikus pamfletirodalom nyilván nem hagyta volna ki a lehetőséget a további incidensek megszellőztetésére –, de már ezek is híven dokumentálják a társadalmi szinten tapintható, a vallás kérdésében felgyülemlett feszültséget. Számos olyan adattal is rendelkezünk, hogy az értelmiségi diskurzus egy populáris regiszterében, a protestáns vidéki írástudók és lelkészek körében Bethlen Gábort ugyanúgy Isten által küldött szabadítóként kezelték, mint ahogy korábban Bocskai Istvánt.[34] Ez a toposz még az 1640-es években is élt: magyarországi hadjáratának

112 (2000), 237–268. o.; Rotraud Becker – Tusor Péter: *„Negozio del S.R. Card. Pasman": Péter Pázmány's Imperial Embassage to Rome in 1632 (with Unpublished Vatican Documents).* Budapest – Rome, MTA-PPKE Vilmos Fraknói Vatican Historical Research Institute, 2019.

31 Hámori Nagy Zsuzsanna: Francia követ Erdélyben 1625-ben. *Levéltári Közlemények* 89 (2020), 67–85. o.; Kármán: *Erdélyi külpolitika i. m.* 75–88. o.

32 Legújabban, a források kritikus áttekintésével: Száraz Orsolya: A kassai jezsuita mártírok kultusza a 17–18. században. In: *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században.* (Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 254–273. o. Fraknói Vilmos Pázmány-életrajza szerint Jászón is volt hasonló vérengzés (Frankl: *Pázmány i. m.* I: 507–508. o.), de feltűnő, hogy Balásfi *Apologiá*ja csak Majtényi László szerémi püspök jászói rabságba ejtéséről tudósít, és későbbi adatok azt tanúsítják, hogy a prépostság tagjai és az egri kanonokok közül néhányan Lengyelországban találtak menedéket: Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: *Bethlen Gábor képmása.* (Szerk.: Papp Klára – Balogh Judit) Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013, 143. o. Lásd: Balásfi: *Apologia i. m.* 116. o.

33 Balásfi: *Apologia i. m.* 115–119. o.

34 Barcza: *Bethlen i. m.* 100–105. o.

első évében I. Rákóczi Györgyöt is ugyanezzel a titulussal fogadta Olaszliszkán Miskolczi Csulyak István lelkész, az egyházközség örömét a Krisztus jeruzsálemi bevonulását kísérők érzelmeihez hasonlítva.[35] A harmincéves háború magyarországi frontján folyó háborúskodások mindezek fényében mind a magas politika szintjén, mind a lakosság számára vallásháborúnak számítottak.

Nem vallásháború!

Mindezek után érthetetlennek tűnhet, Szekfű Gyula hogyan érvelhetett amellett, hogy félreértjük Bethlen Gábor magyarországi hadjáratát, ha azt a 19. századi historiográfiai tradícióknak megfelelően a protestáns vallásszabadság védelmében folytatott háborúskodásként interpretáljuk. Állításainak módszeres áttekintése azonban arról győzhet meg, hogy érdemes legalábbis óvatosan fogalmaznunk, és más szempontokat is kiemelt figyelemben részesítenünk, ha a harmincéves háború magyarországi eseményeiről beszélünk. Mivel Szekfű Bethlen-életrajzot írt, aligha meglepő, hogy kritikus megjegyzéseinek nagy része arra vonatkozik, vajon az erdélyi fejedelem cselekedeteit milyen mértékben határozta meg a vallásszabadság védelmének óhajtása. Egyes esetekben az elemzett forrásokat meglehetősen tendenciózus módon válogatta meg, így az a tény, hogy Bethlen nem tartotta szükségesnek hadainak elindításakor, hogy magyarországi bizalmasának, Rákóczi Györgynek – akivel már korábban is levelezésben állt – újra részletesen összefoglalja, milyen felekezeti sérelmek motiválják a háborúra, nem vezethet arra a következtetésre, hogy ilyenek nem is voltak.[36] Más esetekben azonban valóban feltűnő, milyen ambivalens módon, jóformán toposzszerűen jelennek meg a felekezeti sérelmek Bethlen Gábor háborús legitimációjában.

Szembeszökő például, hogy az 1619. szeptember 12-én kiadott, a „Dunán és Fátrán túli", tehát nyugat-magyarországi vármegyéknek címzett körlevélben (amelyet a legszélesebb körnek szántak a hadjárat mindazon legitimációs írásai közül, amelyek a fejedelem nevében íródtak) az utalás a vallásügyre milyen körülményes és semmitmondó. Bethlen annyit közöl, hogy a „Fátrán inneni" urak közül sokan megkeresték segítségért, mert megrémültek a katolikus klérus fenyegetéseitől, miszerint a vallásszabadságot nem akarják a bécsi béke rendelkezéseinek megfelelően tiszteletben tartani.[37] Még ha a szöveg (amely amúgy aligha tartható

[35] *Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710.* (Szerk. Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István) Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1999, 54. o.

[36] Szekfű: *Bethlen i. m.* 78–80. o.; R. Kiss: *Az átértékelt Bethlen Gábor i. m.* 61–64. o

[37] Bethlen Gábor körlevele. (Debrecen, 1619. szept. 12.) Szalay László: *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest, Lauffer és Stolp, 1863, I: 61. o. A kiadás hibás kéziratra támaszkodik, így „bécsi pacificatio" helyett „cseh pacificatiót" ír, javított szövege a készülő antológiában fog megjelenni.

a magyar kiáltványirodalom csúcsteljesítményének) közli is, hogy mondanivalóját rövidre szabja, hiszen közönsége ismeri az ország állapotát, meglepő, hogy – amint erre Szekfű is felhívta a figyelmet – nem az 1618-as és 1619-es országgyűléseken beadott hosszú protestáns panasziratokban felsorolt konkrét esetekre hivatkozik, hanem csak a jövőben elszenvedhető sérelmek fenyegetésére.[38] Mindenesetre a szövegnek az 1606-os bécsi békére tett utalása pontosan kijelöli, mi lenne az elérendő cél: az ott kialkudott keretek tiszteletben tartatása. Az viszont egyáltalán nem állt vitán felül, hogy az ott kivívott jogokat érte-e olyan sérelem, amely ilyen radikális választ, fegyverfogást tett volna szükségessé – és a katolikus emigráns pamfletírók 1619 és 1621 között hosszasan bizonygatták, hogy a protestáns szerzők által felhozott esetek egyike sem értelmezhető a bécsi béke (illetve az 1608-as országgyűlés arra épülő törvényei) megszegésének.

A 17. század első felében valóban ritka volt az olyan eset, amelyben a felekezetek a fent említett jogforrások előírásainak nyílt megszegésével hozták volna hátrányos helyzetbe vetélytársaikat. Sokkal inkább az okozta a problémát, hogy a bécsi béke csak azt biztosította, hogy senki nem korlátozhatja az egyént felekezetének megválasztásában (a parasztokra ezt az 1608-as koronázás előtti I. törvénycikk terjesztette ki), arra nézve nem adott útmutatást, ki rendelkezik a vallás gyakorlásához szükséges épületekkel. Így az ezekben az évtizedekben kipattanó botrányok nagy része ahhoz kötődött, hogy a földesúr saját egyházának papját helyezte a vetélytárs felekezethez tartozó közösség templomába. Erre pedig a magyar jogrend szerint meg is volt a lehetősége, hiszen a kegyúri jog szerint a település temploma annak földesurát illette, ezt a jogot pedig egyetlen új törvény sem korlátozta a 17. század első évtizedében.[39] Bár az 1618-as országgyűlésen a katolikus oldal bemutatott egy sérelmi jegyzéket, amely azt dokumentálta, hogy a protestáns földesurak is szívesen kihasználták ezt a jogi hézagot, feltűnő, hogy a „templomok, temetők és harangok" feletti ellenőrzésnek a közösség kezébe adása kizárólag a protestáns oldal valláspolitikai követelései között szerepelt az egész korszakban.[40]

[38] Szekfű: *Bethlen i. m.* 78. o. A *gravamen*ek kiadása: *Acta diaetalia Posonien. anni MDCXVIII. item: Electio et coronatio Serenissimi Principis Domini Ferdinandi II. … in Regem Hungariae.* (Szerk. Hajnóczy József) Pest – Buda – Kassa, Strohmajer, 1790, 332–377. o.

[39] Szabó István: A jobbágy vallásügye 1608–1647. In: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948, 203–264. o.; Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. *Századok* 111 (1977), 93–113. o.; Péter Katalin: A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: *„Frigy és békesség legyen…" A bécsi és a zsitvatoroki béke.* (Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária) Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete – Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 2006, 171–175. o.

[40] *Acta diaetalia i. m.* 377–399. o. A *gravamina*ról Zsilinszky úgy vélte, hogy az koholmány, Szekfű azonban rámutat arra, hogy semmi értelme nem lett volna az országgyűlésnek olyan jegyzéket bemutatni, amelynek egyes eseteiről a jelenlévők könnyen kideríthetik, hogy azok légből kapott hazugságok (Szekfű: *Bethlen i. m.* 288. o. 64. jz.). Még ha annak lehetőségét nem is vetném el, hogy az irat részben provokációként szolgált, és célja nem kizárólag a sérelmek orvoslásának elősegítése, inkább a protestánsok korábban összeállított *gravamina*jának hiteltelenítése volt, azt semmiképp nem lehet kétségbe vonni, hogy a kegyúri jog biztosította előnyeiket protestáns földesurak is felhasználták más felekezetű jobbágyaik áttérésre sarkallására.

Az is aligha véletlen, hogy az 1606-os és 1608-as törvények előírásainak korlátait a vallásgyakorlat szabályozása terén a korszak katolikus politikai írói hangoztatták, ezzel kísérelve meg annak bizonyítását, hogy minden, a II. Ferdinánd ellen forduló magyarországi rendek köréből érkező vallásügyi érv csak a hatályos jogszabályok kiforgatása értelmükből, és mint ilyen, egyszerre alaptalan és veszélyes.[41]

Természetesen abból, hogy a konfliktusban részt vevők egyik része azt állítja, hogy a *religio* érdekében folytatott háborúskodás nem jogos, még nem következik, hogy a katonai cselekmények nem a vallásügy miatt folynak – sőt éppen azt támasztja alá, hogy a kortársak ezt a szempontot tartották a viszályt meghatározó leglényegesebb tényezőnek. Ahogy a fentiekben jeleztem, I. Rákóczi Györggyel folytatott vitájában 1644-ben Esterházy Miklós hasonló helyzetet teremtett, amikor arra hivatkozott, hogy a fejedelem, állításával ellentétben, nem *religió*ért, hanem *regió*ért, vagyis a hatalma alatt álló terület növelése érdekében lépett harcba.[42] A fejedelem személyes motivációjának kétségbevonásával a nádor ugyanis még mindig nyitva hagyta azt a kérdést, miért lehet sikeres Rákóczi általa hazugnak minősített stratégiája. Ha I. Rákóczi György valóban csak cégérnek használta volna a felekezeti sérelmeket, akkor is követőkre talált – ezt Esterházynak még akkor is el kellett ismernie, ha amúgy sok energiát fordított annak taglalására, hogy a fejedelem a mellé állók nagy részét erőszakkal vagy megfélemlítéssel bírta csatlakozásra.[43]

Éppen ebből a szempontból – hogy tudniillik, ha az erdélyi fejedelmet személyesen más motivációk hajtották is, a magyar rendek körében a vallásügy kiemelkedő fontosságot élvezett – figyelemre méltó a hadakozást lezáró 1621-es nikolsburgi békekötés tartalma. Ahogy Szekfű Gyula (és korábban már a Pázmány Péter életrajzát író Fraknói Vilmos is) felhívták rá a figyelmet, a két és fél év háborúskodását lezáró szerződés a protestánsok vallásgyakorlatának szempontjából semmiféle újdonságot nem hozott.[44] Azon talán kevésbé csodálkozhatunk, hogy Bethlen Gábor tárgyalódelegációja nem tett kísérletet a besztercebányai országgyűlés radikális végzéseinek megvédésére, hiszen annak a Habsburg dinasztiával és a magyar katolikus elittel való elfogadtatásához olyan katonai fölényre lett volna szükség, amely nem állt a fejedelem rendelkezésére. Annál meglepőbb, hogy a tárgyalásokról fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a templomhasználat kérdésében a kegyúri jog és a vallásszabadság között fennálló konfliktus explicit rendezésével sem próbálkoztak meg. Szekfű Gyula ítélete ismét nagyvonalúan sommás, amikor azt állítja, hogy a rendek – akiknek képviselői Magyarbródon

41 Kifejtését lásd elsősorban Pázmány *Falsae originis … refutatió*jában: Pázmány: *Opera omnia i. m.* VI: 494–501. o.; rövidebb utalásokkal a temetőhasználatra: Balásfi: *Apologia i. m.* 28–30. o.

42 Esterházy Miklós levele I. Rákóczi Györgynek. (Sempte, 1644. márc. 30.) *Galantai gróf Esterházy Miklós munkái.* (Szerk. Toldy Ferenc) Pest, Emich és Eisenfels, 1852, 236. o.

43 Részletesen lásd: Kármán: *Erdélyi külpolitika i. m.* 33–71. o.

44 Frankl: *Pázmány i. m.* I: 599–608. o.; Szekfű: *Bethlen i. m.* 149–151. o.

Bethlen mellett tartózkodtak és onnan követték a tárgyalások menetét – már igényeik bejelentésekor sem foglalkoztak komolyan a vallásüggyel, hiszen ha az 1619. november elején összeállított instrukcióban javasolt szabályozást sikerült volna elfogadtatni, az több ponton is komolyan hátráltatta volna a rekatolizációt a következő évtizedekben, és fontos ütőkártyával látta volna el a protestáns rendeket a templomhasználat jogára vonatkozó viták során is.[45] Az a megállapítása viszont mindenképpen helytálló, hogy hét vármegyének Bethlen Gábor hatalma alá rendelésével az ország politikai berendezkedésében radikális törést hozó nikolsburgi béke a vallásügy terén egyetlen lépéssel sem jutott tovább, mint az 1618. évi országgyűlés, amely megerősítette a 1608-ban hozott törvényt – ugyanúgy, ahogy a magyar rendek számára a háborúskodás eredményeit kodifikáló 1622. évi országgyűlés teszi majd.[46] Sőt, ironikus módon a *religio* szó mindössze kétszer szerepel a nikolsburgi béke okmányaiban – a Bethlen uralma alá jutó vármegyékben, illetve az oppelni és ratibori hercegségekben élő katolikusok vallásgyakorlatára vonatkoztatva.[47]

Feltételezhetnénk, hogy a katonai helyzet kilátástalan volta miatt volt szükség arra, hogy a vallási kérdések kezelését a rendek későbbre halasszák, hiszen II. Ferdinánd tárgyalóküldöttsége (amelynek vezetője is egy bíboros, Franz von Dietrichstein volt) előre láthatólag nagyon nehezen engedett volna ezekben. Ám feltűnő, hogy a felekezeti ellentétek Bethlen későbbi magyarországi támadásai alkalmával már nem kerültek szóba. Annak ellenére, hogy a nikolsburgi béke és az 1622-es soproni országgyűlés nem hozott újdonságot a vita törvényi kereteiben, 1623-ban és 1626-ban a fejedelem által kiadott kiáltványokban nincs utalás a vallásügyre. 1623-ban a vármegyéknek írt körlevelében, illetve az egyes

[45] Szekfű: *Bethlen i. m.* 147–148. o. A Thurzó Szaniszlónak november elején adott instrukció szerint el kellett volna érni az egyházi rend szavazatainak csökkentését és a jezsuiták kiűzését (ezt a rendek még decemberben is sürgették). Utóbbi (illetve egyes templomvisszaadásra vonatkozó igények) hivatkozási alapjaként nemcsak a bécsi béke és az 1608. koronázás előtti I. törvénycikk szerepelt, hanem az a Mátyás főherceg által 1606. szeptember 25-én kibocsátott oklevél is, amely a bécsi béke vallásügyi pontjának értelmezését adta. Kiadása: Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen. (Szerk. Roderich Gooss) Bécs, Holzhausen – Engelmann, 1911 (a továbbiakban: ÖStV FS), 362–363. o. Mivel ez explicite kijelentette, hogy a templomok használatát sem szabad bolygatni, természetes, hogy a protestáns érvelés rendszeresen hivatkozott rá – mint ahogy az is, hogy a katolikusok vitatták annak jogforrás voltát. Ők egyrészt arra hivatkoztak, hogy a diploma a kérdés részletes kifejtését a következő országgyűlésre halasztja, ennek értelmében viszont az 1608-as törvény (amely nem tartalmaz utalást a templomhasználatra) felülírja azt, másrészt arra, hogy a diplomát kiadó Mátyás ekkor még nem volt király, így az oklevél nem tekinthető uralkodói ígéretnek. Pázmány: *Opera omnia i. m.* VI: 496–499. o. Az instrukcióról lásd: Szalay: *Galantai gróf Eszterházy Miklós i. m.* I: 217–220. o.; Az oklevél körüli vitáról: Szabó: *A jobbágy i. m.* 245–246. o.

[46] A megerősítés formája 1618-ban mindazonáltal csak egyetlen mondat volt, amelyben az 1608. évi koronázás előtti I. tc. megújítását rendelték el (LXXVII. tc.), míg 1622-ben II. Ferdinánd választási feltételeinek törvénybe iktatása keretében történt, amely tartalmazta annak kifejtését is (II. tc. 12. §). *Corpus Juris Hungarici/Magyar törvénytár: 1608–1657. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső) Budapest, Franklin, 1900 (a továbbiakban: *CJH 1608–1657*), 167. o., illetve 179. o. Ez a megoldás a nikolsburgi békeszerződés megkötésének keretében II. Ferdinánd által a magyar rendeknek kiadott oklevél ígéretét követte. ÖStV FS, 556. o.

[47] ÖStV FS, 549–550. o.

főuraknak írott országgyűlési meghívóiban Bethlen csak arra hivatkozott, hogy a császár nem tartotta be a békeszerződést.[48] 1626-ban a vármegyéknek írt körlevél nyúlfarknyi szövegében a fejedelmi kancellária már a háború legitimációját is csak két mondatban foglalta össze, teljesen általános terminusokban fogalmazva, a vallásügy említése nélkül. Ebben az esetben a fejedelem küldött ugyan egy „ultimátumjellegű" levelet II. Ferdinándnak (erre a korábbiakban nincs példa), de az ott felsorolt konfliktusok kizárólag politikai jellegűek, nagyrészt a frissen nádorrá választott Esterházy Miklóstól elszenvedett sérelmekre koncentrálnak.[49] Ellentétben az I. Rákóczi György 1644–1645-ös háborúját lezáró linzi békével – amely pontot tett csaknem 40 évnyi politikai csatározás végére a vallásszabadság és a kegyúri jog közötti konfliktusban, biztosítva a közösségnek a templomhasználat jogát és számos egyéb rendelkezéssel írva körül, mit is kell pontosan érteni a vallásgyakorlat szabadsága alatt –, sem az 1624-es bécsi, sem az 1626-os pozsonyi béke szövege nem tartalmaz semmit a felekezeti kérdésről.[50] Mindez pedig kézenfekvő érvet szolgáltat az ellen, hogy az 1620-as évek magyarországi összecsapásait vallásháborúvá minősítsük, sőt visszamenőleg kételyeket ébreszthet azzal kapcsolatban is, mennyire kell nagy súlyt tulajdonítani neki az 1619-es konfliktusban – hiszen a felekezeti viszály szemlátomást anélkül veszítette el mobilizáló erejét néhány éven belül, hogy a vele kapcsolatos kérdések politikai jellegű rendezésére sor került volna.

Ha Peter H. Wilsont követve ezt a gondolatmenetet kiegészítjük azzal, hogy milyen ellenérveket tudunk a felekezetek szigorú elkülönülésével és politikai blokkokba tömörülésével szemben felhozni, újabb érveket találhatunk arra, hogy Magyarországon a harmincéves háború időszakában a vallásháborús atmoszféra csak korlátozott mértékben éreztette hatását. Nem volt szó arról, hogy a katolikus és protestáns táborok képtelenek lettek volna az egymással folytatott kommunikációra. A négy bevett vallást elismerő Erdélyi Fejedelemség uralkodója amúgy is nehezen tudott volna olyan helyzetet létrehozni, amelyben „pápistákkal" egyáltalán nem egyeztet, különösen mivel Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában többségben

[48] Bethlen Gábor körlevele a megyéknek (Szendrő, 1623. szept. 21.), illetve levele Bánffy Kristófnak. (Nagyszombat melletti tábor, 1623. okt. 14.) *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. (Szerk. Szilágyi Sándor) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, 391–393. o., illetve 394–396. o.

[49] Bethlen Gábor levele a vármegyéknek. (Rakamaz melletti tábor, 1626. szept. 17.) Štátny archív v Prešove, Špecializované pracovisko Spišsky archív v Levoči, Spišská Župa, 111, No. 193 (A kézirat másolatát Szabó András Péternek köszönöm, kiadására a készülő antológiában kerül sor.); Bethlen Gábor levele II. Ferdinándnak. (Gyulafehérvár, 1626. aug. 21.) Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között. *Történelmi Tár* 9 (1886), 662–665. o.

[50] ÖStV FS, 596–605., 623–626., 778–782. o. A vallásügyet a linzi béke keretében is külön, az uralkodó által a rendeknek kiállított oklevél szabályozta, amelyet – a magyar királyok és erdélyi fejedelmek közötti békekötések okmányai közül először – teljes terjedelmében becikkelyezett a magyar országgyűlés (1647. évi V. tc., *CJH 1608–1657,* 421–427. o.). Lásd még: Kármán Gábor: Pax és pacificatio: Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében. *Történelmi Szemle* 58 (2016), 349–351. o.

voltak a római katolikusok. Noha ez a helyzet a későbbiekben, I. Rákóczi György uralkodása alatt változott, az erdélyi katonai adminisztrációban természetesen a továbbiakban is akadtak katolikusok. Az erdélyi hadak generálisa, Kornis Zsigmond is ehhez a felekezethez tartozott, sőt gyóntatóként egy szerzetest is vitt magával a táborba.[51] Ha Bethlen Gábor házassági politikájára gondolunk, igencsak nehéz lenne a két felekezeti tábor közötti szigorú elkülönülésről beszélni, hiszen a fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a halála után több követséget is Bécsbe küldött, hogy a Habsburg dinasztiából kaphasson új menyasszonyt. Noha felesége végül a kálvinista Brandenburgi Katalin lett, az ő kezét megkérő követség 1625 nyarán először még megállt Bécsben és tett egy utolsó kísérletet annak kipuhatolására, hátha mégis egy ausztriai főhercegnő lehetne Erdély következő fejedelemasszonya.[52]

Az 1646–1647-es országgyűlés fejleményei azt mutatták, hogy a felekezeti hovatartozás még akkor sem határozta meg feltétlenül a pártállást, amikor a vallásügyben valóban fontos változások történtek: a linzi béke templomhasználattal kapcsolatos rendelkezéseinek becikkelyezésével szemben ugyan először a várakozásoknak megfelelően kialakult egy katolikus egységfront, ez azonban a későbbiekben felbomlott, és számos arisztokrata sürgette a protestánsok számára kedvező rendezés törvénybe iktatását.[53] Ugyanennek a diétának egy pontján felszínre kerültek az ellentétek a két nagy protestáns felekezet, az evangélikusok és a reformátusok képviselői között. Ez azonban csak az országgyűlés keretei között volt újdonság, a szembenállás már korábban is tapintható volt, protestáns egységfrontról nehezen lehetne beszélni. Ha egyes területeken az erdélyi fejedelmet Isten által küldött szabadítóként üdvözölték is, a lutheránus többségű városok közül nem egy volt, amely erősen kétkedve fogadta a Bethlen Gábor által vezetett csapatokat, sőt az evangélikussága ellenére is királyhű tradíciókkal rendelkező Lőcse városában kimondottan rossz volt a fejedelem reputációja, gyakorlatilag zsarnok betolakodóként kezelték.[54]

[51] Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben. In: *Perlekedő évszázadok: Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára*. (Szerk. Horn Ildikó) Budapest, ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, 1993, 245–246. o.; Uő.: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. *Századok* 145 (2011), 997–1027. o.; T. Orgona Angelika: *Unikornisok Tündérországban: A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648).* Budapest, L'Harmattan, 2014, 216–223. o. A gyóntatóról lásd I. Rákóczi György levelét György fiának. (Szécsény, 1644. ápr. 26.) *A két Rákóczy György családi levelezése. Monumenta Hungariae Historica: Diplomataria,* 24. (Szerk. Szilágyi Sándor) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875, 144. o.

[52] Frankl (Fraknói) Vilmos: *Pázmány Péter és kora. II. (1622–1631).* Pest, Ráth Mór, 1869, 107–115. o.; Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. Budapest, Athenaeum, 1898, 368–369. o.; Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas* 30 (2015: 3), 9–35. o.

[53] Péter Katalin: A protestáns vallásszabadságért folyó harc az 1646–1647. évi országgyűlésen. *Egyháztörténeti Szemle* 7 (2006: 2), 44–49. o.

[54] Szabó András Péter: A gyűlölt fejedelem – Bethlen Gábor és Lőcse város viszonya. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* (Szerk.

Vallásháború?

A harmincéves háború magyarországi színterén történtek vallásháborúként való értelmezésével kapcsolatos viták áttekintésével valami egészen biztosan világossá vált: ha ennyire meggyőzően lehet érvelni mind a tézis mellett, mind ellene, az csak azt jelentheti, hogy a politikában a felekezeti tényező szerepe dinamikus volt, hol több, hol kevesebb hangsúlyhoz jutott az 1618 és 1648 közötti évtizedek során. Egy kiegyensúlyozott elemzéshez ráadásul nemcsak az időtényezőt kell figyelembe vennünk, hanem azt is, melyik politikai szereplők cselekvését vizsgáljuk. Annak változásával, hogy kinek lehetett meghatározó szerepe a magyarországi közélet konfliktusainak irányításában, a felekezeti elem szerepe is teljesen újraértelmeződhetett.

Különösen feltűnő ez az erdélyi fejedelmek esetében. Abban a tekintetben, vajon Bethlen Gábor elsődlegesen a *religio* védelméért indította-e harcba seregeit, mint láttuk, már az 1619-es kiáltványainak tanulmányozása révén is támadhatnak kétségeink. Ha Szekfű Gyula némileg leegyszerűsítette is a béketárgyalások ismertetését, amikor minden egyes fázisban arra hívta fel a figyelmet, hogy a fejedelem könnyedén elengedte a vallásügyi kérdések megoldásának erőltetését a saját hatalmának növeléséhez szükséges territoriális igények kielégítése érdekében, feltűnő, hogy a nikolsburgi béke milyen sok előnyt biztosított személy szerint Bethlen Gábornak, míg semmi újdonságot nem hozott a felekezeti konfliktusok kezelése kérdésében. Feltehetnénk persze jóhiszeműen, hogy a fejedelem azért tartotta szükségesnek hatalmi bázisának növelését, hogy amikor újrakezdi a háborúskodást, nagyobb esélyei lehessenek a vallásszabadság ügyének sikeres képviseletére. Ennek azonban ellentmond, hogy amikor erre lehetősége adódott volna, azzal szemlátomást nem élt: a vallásügy sem 1623-ban, sem 1626-ban nem kapott semmiféle hangsúlyt kiáltványaiban, és a két újabb támadást lezáró békeszerződések ismét csak nem hoztak újdonságot annak kezelésében. Bár Bethlen Gábor személyes vallásos meggyőződése sosem volt kérdéses, és a „pápistákkal" kapcsolatban hajlamos volt sommásan elítélő véleményeket is hangoztatni, attitűdjét alapvetően meglehetős nyíltság és pragmatizmus jellemezte, amely igen távol állt mindenféle felekezeti fundamentalizmustól.

Aligha van olyan terület, amelyen keresztül a két fejedelem közötti különbséget plasztikusabban lehetne bemutatni, mint a vegyes házasságokhoz való hozzáállásuk. Ellentétben Bethlen Gáborral, aki a várható politikai előnyök reményében Habsburg főhercegnőt szeretett volna menyasszonyának, I. Rákóczi György saját fiának adott instrukciójában meghagyta, hogy utódai csak akkor számíthatnak

Dáné Veronka et al.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 556–569. o.; Lásd még: Kónya Péter: *Eperjes szabad királyi város szerepe Bethlen Gábor felkelésében.* Uo. 548–554. o.

örökségükre, ha „pápista" feleséget nem vesznek maguknak; amikor pedig György fia a dinasztiaépítés szempontjából amúgy nagyon kedvező házasságot kötött a katolikus Báthory Zsófiával, óriási nyomást gyakorolt a párra, hogy a fiatal feleség térjen át a református hitre.[55] Nem véletlen, hogy noha a linzi béke szintén jelentősen gyarapította az erdélyi fejedelem hatalma alatt álló területeket, ebben az esetben a vallásügy területén is sikerült előrelépni.[56] Ehhez persze a katonai helyzet különbségei is hozzájárulhattak. 1621 végén Bethlen Gábornak nem volt olyan szövetségese, aki jelentős seregeket tudott volna a hadszíntérre vinni, így a békekötéshez vezető tárgyalások során nyomásgyakorlási képessége igencsak korlátozott volt – még akkor is, ha a Habsburg oldal is tisztában lehetett azzal, hogy fölényben lévő haderejének jó részét nem tudja Magyarországon bevetni. Hasonló katonai patthelyzettel I. Rákóczi Györgynek nem kellett megbirkóznia, hiszen Lennart Torstensson svéd seregei mélyen az örökös tartományokban, Dél-Morvaországban jártak, így III. Ferdinándnak nagy szüksége volt arra, hogy minél gyorsabban felszámolja az erdélyi fenyegetést. Rákóczi még talán többet is elérhetett volna, ha nem lett volna maga is nyomás alatt, hiszen ahhoz, hogy Brünn alá vonuljon, figyelmen kívül kellett hagynia a Fényes Portáról érkezett tiltást – a diplomáciai szempontból kockázatos húzás annyi időt mindenesetre adott neki, hogy nemcsak a *privatum,* hanem a *publicum* terén is eredményt érhessen el.[57]

Pusztán I. Rákóczi György elszántságával mindazonáltal aligha lehetne megmagyarázni az 1620-as évekbeli, illetve az 1645-ben kötött békék között a felekezeti kérdés terén mutatkozó különbséget. A besztercebányai országgyűlésen a magyarországi egyházügy radikális átalakításáról döntő rendek akkor is kierőszakolhatták volna a linzi békében foglaltakhoz hasonló vallásszabadság-garanciák beépítését az ország jogi rendszerébe, ha Bethlen Gábor amúgy nem különösebben érdeklődik a politikum ezen része iránt. Erre azonban nem került sor, sőt az 1622-es országgyűlés felekezeti viszonyokkal kapcsolatos vitái nem a vallásszabadság, hanem a Bethlen által elvett és világiaknak adott birtokok visszaszolgál-

[55] Várkonyi Gábor: A katolikus menyasszony. Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. (Szerk. Tamás Edit) Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000, I: 79–91. o.; Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1694?–1655)*. Sárospatak, Szerzői kiadás, 2001, 133–137. o.; Kármán: *Erdélyi külpolitika i. m.* 61–64. o.

[56] Noha a tárgyalások során a királyt képviselő fél megpróbálta Rákóczi magánköveteléseinek kielégítésével elérni, hogy a vallásügyben ne kelljen engedményt tenni, ennek elfogadására a fejedelem nem volt hajlandó. Zsilinszky Mihály: *A linczi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényczikkek története.* Budapest, Hornyánszky, 1890, 196–216. o.

[57] A két szituáció hadtörténeti elemzéseit lásd: Nagy: *Bethlen i. m.* 251–311. o.; B. Szabó János: Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban: A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében. 2. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014), 60–62. o.; Cseh-Szombathy László: I. Rákóczy György 1645-ös hadjárata. *Hadtörténeti Közlemények* ú. f. 4 (1957: 3–4), 101–135. o.; Czigány István: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). In: *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára.* (Szerk. Borbély Zoltán – Kristóf Ilona) Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2017, 74–96. o.

tatásának időpontja, illetve az értük várt kártérítés körül csoportosultak.[58] A vita elcsendesedése mindenesetre csak ideiglenesnek bizonyult: 1638-ban újra szenvedélyes összeütközésekre került sor az országgyűlésen a felekezeti konfliktusok miatt, sőt a protestánsok megpróbáltak önálló testületként fellépni és saját panasziratot benyújtani a diéta szokásrendjét újraértelmezve.[59] Nyilvánvaló, hogy eljárásuk nem azért változott meg, mert a különböző vallási irányzatok közötti ellentétek hirtelen tompultak volna, vagy megszűnt volna a 17. században általánosságban megfigyelhető meglehetősen intoleráns attitűd a többi közösséggel (és különösen az azok részéről érzékelt térítési szándékkal) szemben.[60] Kevés adatunk van arról, hogyan gondolkodtak azok, akiknek nem volt lehetőségük arra, hogy a politika legmagasabb szintjén mozogva közvetlen befolyással bírjanak az eseményekre, de a ritka példák – így az eperjesi kereskedő, Madarász György esete – azt mutatják, hogy a társadalom széles tömegei követték figyelemmel a nemzetközi politika fejleményeit, várták nagy lelkesedéssel a saját felekezeti táboruk sikereiről szóló híreket, és elmélkedtek arról, miképpen befolyásolhatják azok az ő saját sorsukat.[61] Ha viszont nem feltételezzük, hogy a felekezetek közötti feszültség az 1620-as évek elején hirtelen megszűnt, arra kell választ találnunk, minek köszönhető a hullámzás annak politikai térben való megjelenítésében.

A 17. század első két évtizedében a magyar rendek számára addig ismeretlen mértékű tér nyílt meg politikai érdekérvényesítésük számára. Noha a hosszan elhúzódó törökellenes háború végén kitört Bocskai-felkelés együttműködése az oszmánokkal sokakat elijesztett a csatlakozástól, az azt lezáró béke teljesen új alapra helyezte az együttműködést Magyarország királyával. Ennek kereteinek kialakításához a Habsburg-dinasztián belüli személyi válság is hozzájárult: a családnak szembe kellett néznie azzal, hogy az ausztriai ág feje, Rudolf egyre kevésbé volt alkalmas a realitások érzékelésére és ezáltal az uralkodásra, így az ügyek jó részét már korábban is intéző Mátyás főherceg előtt alkalom nyílt ambíciói valóra váltására.

58 Frankl: *Pázmány i. m.* II: 10–19. o.; Zsilinszky: *A magyar országgyűlések i. m.* 284–289. o; Molnár Antal: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen: A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában. In: *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés.* (Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba) Sopron – Budapest, MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 167–168. o.

59 Zsilinszky: *A magyar országgyűlések i. m.* 397–403. o.; Tatjana Guszarova: A vallási kérdések vitáinak légköre a magyar országgyűléseken a 17. század első felében. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* (Szerk. Tusor Péter) Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998, 310–311. o.

60 Kiválóan illusztrálja a már „birtokon belüli" egyháznak a többiekkel szembeni merev ellenállását (nemcsak a katolikusok, hanem protestáns konkurenseik irányában is) Kassa példája: H. Németh István: Kassa, egy többfelekezetű régióközpont jellegzetességei a 16–17. században. In: *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* (Szerk. Ittzés Gábor) Budapest, Universitas, 2017, 277–313. o.

61 Kármán Gábor: Madarász György, Eperjes politikai látnoka. In: *„…nem egy történelem létezik." Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából.* (Szerk. Nagy Gábor – Rada János – Viskolcz Noémi) Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017, 214–235. o.

A *Bruderzwist*ként (a fivérek viszályaként) elhíresült hatalmi válság természetesen több fázisban is kiváló alkalmat szolgáltatott a dinasztia által uralt egyes tartományok rendjeinek arra, hogy megkérjék az árát az ifjabb főherceg melletti kiállásuknak. Az 1608-as pozsonyi országgyűlésen királlyá választásáért cserébe II. Mátyásnak messzemenő engedményeket kellett tennie, a bécsi béke pontjainak –, illetve azok helyenként módosított, helyenként kidolgozottabb változatainak – törvénybe iktatásával.[62] Az elhúzódó válság miatt a király újra és újra segítségre szorult, akár adómegajánlás, akár közvetlenebb fegyveres támogatás formájában (1610-ben például katonai erővel vette át Prágát a cseh királyi címet addig még mindig megtartó Rudolftól), így az 1608-as engedmények visszavonására, vagy akárcsak lefaragására semmilyen lehetősége nem nyílott. Ráadásul az erejüket frissen felfedezett rendek a következő években minden lehetséges alkalommal érzékeltették is a királlyal annak kényes helyzetét: Thurzó György nádor 1609-ben Bécsben például egy vita során kijelentette, hogy a magyarok valójában egyáltalán nem Mátyást akarták királlyá választani – az utalásban nehéz lett volna nem felismerni a nyílt fenyegetést.[63] Mátyás pozíciója valamivel stabilabb lett Rudolf 1612-ben bekövetkező halála után, de a magyar rendek képviselői így sem tartották aggályosnak, hogy nyíltan a király és főtanácsadója, Melchior Klesl bécsi püspök szándékai ellen foglaljanak állást a Bethlen Gábor erdélyi hatalomra jutását követő válság idején, elutasítva egy újabb oszmánok ellen indítandó háború tervét.[64]

A konfrontálódásra utóbbi esetben az egyes Habsburg-tartományok képviselőinek Linzbe összehívott egyetemes gyűlése adott teret. Ez a teljesen mértékben szokatlan alkalom újabb tényezőre hívja fel a figyelmet: a 17. század első két évtizede addig sosem látott együttműködést hozott a magyar és a cseh korona országai, illetve az osztrák örökös tartományok egyes területeinek rendjei között, közös uralkodójukkal szemben. A tény, hogy 1606-ban a király és a magyar rendek közötti kiegyezésre külön okmányokban más tartományok képviselői is garanciát vállaltak, hivatkozási alapként szolgált a következő években a kapcsolat fenntartásához, sőt elmélyítéséhez.[65] 1608 februárjában a magyar rendek konföderációt

[62] Szélesebb kontextusban: Benda: *A Habsburg-abszolutizmus*; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2010, 351–406. o. Az oszmán kapcsolatokra: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés: A Bocskai-felkelés történetéhez.* Budapest, L'Harmattan, 2014.

[63] Angyal: *Magyarország története i. m.* 57–58., 68. o.

[64] Angyal: *Magyarország története i. m*. 138–141. o.; Ila Bálint: Az 1614-i linzi egyetemes gyűlés. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4 (1934), 231–253. o.; Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* 145 (2011), 877–914. o. Klesl terveiről részletesen: Cziráki Zsuzsanna: Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között. In: *Bethlen Gábor és Európa i. m.* 77–102. o.

[65] A béke szövegéért jótállást fogadó okmányokat Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, illetve (közös okiratban) Csehország és inkorporált tartományai (Morvaország, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz) rendjeinek képviselői állították ki. ÖStV FS, 363–369. o.

kötöttek az alsó- és felső-ausztriaiakkal, majd áprilisban a morvákkal is, amelyek célja szűkebben véve Mátyás trónra segítése volt, ám a következő években bővebb értelmezésben alkalmazták egymás támogatására, többek között annak érdekében, hogy a vallásügyben nyomást helyezzenek az új uralkodóra.[66] Az együttműködés olyannyira integráns része lett a politikai közbeszédnek, hogy a csehek 1618-as felkelése megsegítésével kapcsolatos diskurzusban is számos alkalommal találkozunk azzal az érvvel, hogy ez a „régi szerződések" alapján kötelessége lenne a magyar rendeknek – holott ehhez középkori előzményekhez kellett visszanyúlni, hiszen velük 1620 előtt nem jött létre konföderáció.[67]

A cseh rendek 1618-ban lázadásuk legitimálására kiadott *Apologiá*ja magyarul is megjelent, és az ismeretlen fordító szívesen hívta fel a figyelmet a két ország rendi sérelmei közötti párhuzamosságokra.[68] Bethlen támadásának megindulása után csaknem fél évvel, 1620. január 19-én végül a pozsonyi országgyűlésen konföderáció jött létre a cseh korona valamennyi országa, Alsó- és Felső-Ausztria rendjei és a Magyar Királyság között.[69] Nem csodálkozhatunk rajta, ha a királlyal való dacolás terén 15 éven keresztül gyűjtött sikerélmények után, más tartományok támogatását is maguk mögött tudva a magyar rendek nem riadtak vissza attól, hogy radikális megoldásokat keressenek az őket folyamatosan lázban tartó felekezeti kérdésre.

Már csak azért sem, mert az 1606/1608-as vallásügyi szabályozás a rendi politizálás sajátosságai miatt nem bizonyult elegendőnek a konfliktusok kezelésére. Ahhoz hogy ennek okát megértsük, rövid pillantást kell vetnünk a katolikus egyház magyarországi helyzetére a 17. század elején. Pázmány Péter 1622-ben kétségbeejtő képet festett erről XV. Gergely pápának: a királyság területén a lakosság több mint kilenctizede a protestáns egyházakat követi, óriási a paphiány, nagy részük teljesen képzetlen és az egyházfegyelmet figyelmen kívül hagyva nyilvánosan ágyast tartanak.[70] Még ha az érsek túlzott is a reménybeli támogatás érdekében,

66 Angyal: *Magyarország története i. m.* 58–59. o.; Benda: *A Habsburg-abszolutizmus i. m.*; Pálffy Géza: Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608. In: *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611).* (Szerk. Václav Bůžek) České Budějovice: Jihočeská Univerzita z Českých Budějovicích, Historický Ústav, 2010, 363–399. o.; Hans Sturmberger: *Georg Erasmus Tschernembl: Religion, Libertät und Widerstand: Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und des Landes ob der Enns.* Graz – Köln: Böhlau, 1953, 175–179. o.; Arno Strohmeyer: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung: Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650).* Mainz, Zabern, 2006, 149–177. o.

67 Néhány hivatkozás: *Ordinum Regni Hungariae … responsum*, 20. o.; Bethlen Gábor levele János Györgynek (Rimaszombat, 1620. jan. 29.) *Okmánytár i. m.* 87. o.

68 Trajtler Dóra Ágnes: *A helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség politikateológiai kérdései Bethlen Gábor a Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségű nyomtatványok tükrében.* PhD disszertáció, Károli Gáspár Református Egyetem, 2016, 59–64. o.

69 Demkó Kálmán: A magyar-cseh confoederatio és a beszterczebányai országgyűlés 1620-ban. *Századok* 20 (1886), 105–121., 209–228., 291–308. o.

70 Péter Katalin: Pázmány Péter és a protestánsok. In: Péter Katalin: *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995,

az nyilvánvaló kellett, hogy legyen, hogy csupán híveire támaszkodva, a katolikus egyház nem reménykedhetett a 16. század során elveszített pozíciói visszaszerzésében. Valamelyes biztonságot jelentett ugyan nekik a dinasztia támogatása, ám ezért is újra és újra meg kellett harcolni az egyes ügyekben, ráadásul az erős rendiséggel bíró Magyar Királyságban a királyi támogatás önmagában még csak a teljes megszűnéssel szemben nyújtott garanciát. Néhány, nagy tehetséggel és kiváló képzettséggel rendelkező, fáradhatatlan főpap személyes elszántsága persze sokat nyomott a latba, de tevékenységüket aligha koronázta volna siker, ha nem számíthatnak még egy tényezőre: a Magyar Királyság középkorból megörökölt jogrendjére.

A 17. század elejének polémiáiban szembeötlő, milyen biztonságot jelentett a katolikus oldalon érvelők számára, hogy a reformáció előtti összes, az egyház védelmében írott törvényt minden kétség kizárásával vonatkoztathatták saját vallásfelekezetükre. Az alkotmányosság ősiségének koncepcióját mindennél jobban tisztelő rendi berendezkedésben az, hogy a protestáns felekezetek semmilyen igazán meggyőző pozitív jogi forrást nem tudtak saját védelmükre felsorakoztatni, bármikor előhúzható, hatékony ütőkártya volt.[71]

Ezen a jogi falon ütött rést a vallásgyakorlat szabadságának deklarációja a bécsi békében, és annak kiterjesztése a mezővárosokra és falvakra is az 1608. évi törvényekben. Aligha véletlen, hogy a katolikus egyház vezetői addig nem látott mértékben radikális módszerekhez nyúltak: kijárták a pápánál II. Mátyás kiközösítését (még ha annak kihirdetésére nem is került sor).[72] A nyílt, teljes körű, az uralkodói hatalommal is szembeszálló konfrontáció helyett Pázmány Péter már ekkor is egy másik koncepciót javasolt, és végül a katolikus egyház stratégiáját a következő évtizedekben ez határozta meg: a protestánsok túlsúlyát adottságnak elfogadva és már elnyert kiváltságaikat (annak legszűkebb lehetséges értelmezésében) tiszteletben tartva minden további lehetséges engedmény megakadályozását, közben szívós építkezést az erőszakmentes térítés feltételeinek megteremtése terén.[73]

182. o. Az emlékirat kiadása: *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország herczegprímása összegyüjtött levelei.* (Szerk. Hanuy Ferenc) Budapest, M. Kir. Tudományegyetem, 1910, 290–293. o. Noha ilyen konkrét számot Dallos Miklós győri püspök 1611-es emlékirata nem ad, Felső-Magyarországot teljesen protestánsnak tartja, és a többi területeken is kisebbségben lévőnek látja a katolikusokat; az általa rajzolt kép pedig megegyezik Pázmányéval: *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatiai iratai.* (Szerk. Frankl [Fraknói] Vilmos – Ráth Károly) Esztergom, k. n., 1867, 230–233. o.

71 A kérdés szélesebb kontextusához lásd: Varga Benedek: Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához. *Studia Caroliensia* 7 (2006: 1), 29–41. o.; Zászkaliczky Márton: The Language of Liberty in Early Modern Hungarian Political Debate. In: *Freedom and the Construction of Europe: Vol. 1. Religious Freedom and Civil Liberty.* (Szerk. Quentin Skinner – Martin van Gelderen) Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 274–295. o.

72 Tusor Péter: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. *Aetas* 15 (2000: 4), 89–105. o.

73 Pázmány 1608-as, a vallásgyakorlat szabadságának megadását támogató opiniójáról: Bitskey István: Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság. *Történeti Tanulmányok* 15 (2007), 103–110. o. A törvényes előírások értelmezését radikálisan leszűkítő logika hasonló ahhoz, amit majd Pázmány későbbi utóda,

Minderre a protestánsok nehezen találták a politikai választ. Annak ellenére, hogy 1606-ot követően már volt mire hivatkozniuk, újra és újra azzal kellett szembesülniük, hogy az országgyűléseken rendre vesztesen kerülnek ki a jogi természetű csatározásokból az ország lakossága körében kisebbségben lévő felekezeti ellenfeleikkel szemben, és még azt is nehezen tudják elérni, hogy panasziratait egyáltalán be tudják adni. Érzékelniük kellett, hogy a vallásügyi szabályozás ellenére, amelyet köreikben természetesen hatalmas sikerként éltek meg, ha lépésenként is, de fokozatosan teret veszítenek. Ráadásul a vallásgyakorlat elvi elismerésén túl, a templomhasználat már jelzett kérdésén kívül is számos praktikus probléma maradt, ami folyamatos vitákhoz és politikai összeütközésekhez vezetett. Ezekről híven tanúskodik a három evangélikus egyházkerületet létrehozó 1610-es zsolnai zsinat körüli vita is. Noha Forgách Ferenc és Pázmány Péter írásai elsősorban teológiai érvekkel tiltakoznak egy országos léptékű alternatív egyházszervezet létrejötte ellen, a nehezményezett pontok között felbukkan az is, hogy ez megfosztaná a katolikus egyházat az egyházközségektől származó jövedelmeitől, a *census cathedraticus*tól, márpedig ahhoz az ország törvényei szerint joguk van.[74]

Talán e vita alapján érzékelhető a legjobban, milyen reménytelennek tűnhetett a rendek protestáns része számára, hogy az alkotmányos berendezkedés megváltoztatása nélkül sikerülhet valaha is javítaniuk pozícióikon. Még ha a katolikus főpapok a szuperintendenciák felállítását jogi alapon nem is akadályozhatták meg (hiszen arra törvény adott lehetőséget), a pozitív jog előírásait teljes mértékben követő álláspontjuk szerint az ország túlnyomó többségét kitevő protestáns híveknek az egyházi adóval nem saját egyházukat, hanem az azt teológiai alapon nem létezőnek tekintő katolikus klérust kellett volna támogatniuk. Ráadásul ennek az abszurd helyzetnek a korrigálására az országgyűléseken sem volt semmilyen lehetőség, mivel a vallásügyi kérdések tárgyalása minden alkalommal meddő vitába torkollott – és hiába voltak túlnyomó számbeli fölényben az ország lakosai között, az országgyűlésről ugyanezt nem lehetett elmondani, hiszen az egyházi rend tisztán a katolikus oldalt képviselte és a főurak között is egyre többen tartoztak

Lippay György fejt ki az 1630-as évek végén, amikor arról tájékoztatja a Szentszéket: félő, hogy az országgyűlés előbb-utóbb eltiltja a katolikus főurakat attól, hogy saját vallásukra kényszerítsék jobbágyaikat (ami a protestáns értelmezés szerint elvben már 1606/8 során megtörtént). Tusor Péter: A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján (Egy Rómába írt püspöki jelentés alapján). In: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század).* (Szerk. Szabó András) Budapest, Universitas, 2005, 123–137. o. A rekatolizáció különböző fokozatairól, amelyekben a világi hatalom egyre csökkenő szerepet játszik, lásd: Siptár Dániel modelljét: A szerzetesség és a töröktől való visszafoglalást követő „második konfesszionalizáció" Baranya megyében. *Korall* 15 (2014: 57), 71–72. o.

74 Az 1609-as országgyűlésen ezenkívül azt is nehezményezték, hogy a katolikus egyház felügyeleti jogai csorbát szenvednek az evangélikusoknak a megelőző évben megadott szuperintendens-választási joggal: Angyal: *Magyarország története i. m.* 60–64. o. A katolikus vitairatok érvelésének főbb vonalait összefoglalja Báthory Orsolya: Pázmány Péter Peniculus papporuma. In: *A reformáció emlékezete.* (Szerk. Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 283–292. o.

hozzájuk.[75] Az egyház középkori pozícióit a reformáció után protestánssá váló területeken Európában általában uralkodói kezdeményezésre számolták fel, ám erre a Magyar Királyságban természetesen nem lehetett számítani. Így tulajdonképpen az, hogy a besztercebányai országgyűlésen (ahonnan az egyházi rend távol maradt) az új, protestáns uralkodót választó, a rendi érdekérvényesítésben a megelőző 15 évben számos sikert megélő és a többi korábbi Habsburg-tartománnyal való összefogásból is hitet merítő magyar rendek éppen a fentebb már részletezett rendelkezéseket hozták, legalább annyira logikus volt, mint saját szempontjából a Pázmány által választott stratégia. A katolikus egyház átszervezése és a paritás kialakítása az evangélikussal szemben – ami természetesen magával hozta annak megfosztását a középkorból örökölt birtokaitól és politikai súlyától –, ha megvalósul, egy csapásra megoldotta volna a protestáns rendek politikai érdekérvényesítéssel kapcsolatos gondjait. Egyúttal jóformán teljesen lehetetlenné tette volna a rekatolizáció bekövetkezését is, erőszakos és erőszakmentes formájában egyaránt.

Ehhez azonban hiányzott a katonai erő. A cseh korona országaival és az örökös tartományokkal való összefogás jelentősége a magyar rendek számára azon is lemérhető, mennyire nehéz dolga volt Bethlen Gábornak akkor, amikor a fehérhegyi csata után egyben akarta tartani táborát és folytatni akarta az ellenállást.[76] 1621 során számos korábban mellé állt főúr tért vissza II. Ferdinánd hűségére, így a magyar rendek azon csoportja, amely Magyarbródról figyelemmel követte a nikolsburgi tárgyalásokat, már csak töredéke volt a Besztercebányán jelen lévőknek. Bár feltehetőleg ők lehettek a felekezeti kérdésben legradikálisabb álláspontot képviselők, politikai súlyuk már nyilvánvalóan nem volt elég ahhoz, hogy ezzel kapcsolatos követeléseiket előtérbe tolva, hosszasan ellentmondjanak a serege fizetésének és ellátásának mindennapos gondjai által nyomasztott és hosszú távú stratégiai érdekei figyelembevételével a mielőbbi kiegyezést sürgető választott királyuknak. Noha egyes vármegyék és városok követutasításában a békeszerződés megkötése után néhány hónappal összeülő első országgyűlésre szerepelt a jezsuiták kitiltásának, illetve a templomhasználatra vonatkozó jogok megszerzésének követelése – de ezúttal még annál is kevesebb esély volt a tárgyalásra a vallásügyről, mint a megelőző évtized bármelyik diétáján.[77] Már csak azért is, mert a radikális megoldások megkísérlésétől a főrendek nagy részének jó időre

[75] A 17. század első felében rendezett országgyűléseken csak néhány alkalommal fordult elő, hogy felmerült: többségi szavazattal kellene dönteni vallásüggyel kapcsolatos kérdésekben; ilyenkor általában a protestánsok visszakoztak. Guszarova: *A vallási kérdések i. m.;* Szabó: *A jobbágy i. m.* 254–255. o. Nem véletlen, hogy a *Querela Hungariae* fontos sérelemként közli, hogy az egyházi rend egyes, személyükben meghívott tagjainak ugyanannyi szavazata van, mint egy teljes vármegyének (175. o.). Az országgyűléseik résztvevőiről fennmaradt listák olyan eseteket is mutatnak, ha nem is különösebben sokat, amikor ugyanazon káptalan prépostja és konventje (így 1619-ben a szepesi) külön képviseltette magát. Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények* 76 (2005: 2), 103. o.

[76] Nagy: *Bethlen i. m.* 253–262. o.; Lásd még: Pálffy: *A Bethlen-kutatás i. m.*

[77] Frankl: *Pázmány i. m.* II: 15. o.; Molnár: *Carlo Caraffa i. m.* 166. o.

elment a kedve, és mivel a király is kompromisszumot ajánlott, amelyben számos, nemrég még Bethlent támogató főurat helyeztek magas hivatalba (köztük számos protestánst is), az 1622-es soproni országgyűlésen a rendek kiegyeztek II. Ferdinánddal.[78] Bethlen Gábor második és harmadik támadása után már sokkal kevesebb embert tudott az országból maga mellé szólítani – igaz, ekkorra már ő is inkább a nyugatról érkező szövetségesekben, illetve az oszmán segítségben bízott.[79] Mivel kiáltványaiban a béke felrúgását kellett ellenfelei szemére hánynia, ehhez politikai jellegű sérelmeket sokkal könnyebb volt találnia – és a körlevelek amúgy is inkább egy kötelező feladat gyors abszolválására készült szövegek benyomását keltik, amelyek célja inkább a hadak megindulásának bejelentése és a kijelölt gyülekezési hely meghatározása, mintsem a vállalkozás céljainak helyességéről való meggyőzés volt.

Ha most visszatérünk a Peter H. Wilson által használt definícióhoz, könnyű belátni, hogy ha vallási igazságok fegyveres védelmére nem is találunk példát a harmincéves háború magyarországi színterén, a vallásgyakorlat szabályozása és határainak kijelölése vissza-visszatért mint a magyar politikával kapcsolatos diskurzus elsődleges szempontja és a Habsburg-ellenes háborús vállalkozások kiemelt jelentőségű motivációja. Az egyházi birtokok feletti vita – a felekezeti háborúk Wilson által kijelölt másik lehetséges azonosítója – szintén minden kétséget kizáróan jelen volt az 1618 és 1648 közötti magyar közéletben. Ha a jezsuiták birtoklási jogának tiltása (mint a kiűzésük helyett vállalható kompromisszum), illetve a Bethlen uralma alá került területen végrehajtott szekularizáció csak kiegészítő tényezője is lett volna a háborúskodást körülvevő politikai vitáknak, a besztercebányai végzések a katolikus egyház gyökeres átalakításáról (úgy is, mint maximumprogram) egyértelművé teszik a háborúskodás hátterében álló legfontosabb konfliktus jellegét. A harmincéves háború magyarországi eseményeit így akkor is indokoltnak tűnik vallásháborúnak nyilvánítani, ha egyes politikai kompromisszumok, mint a rendek és a király közötti 1622-es kiegyezés (illetve az előtte kialakuló, a fegyverhez nyúló fél számára cseppet sem biztató katonai helyzet) egy időre tompították a felekezeti kérdés motivációs erejét.

Ezen írás kérdésfelvetése persze azt indukálta, hogy kifejezetten a felekezeti ellentétek politikai lecsapódásaira keressünk példákat, ami elfedett bizonyos szintén nagy súllyal bíró politikai törésvonalakat. Hiba lenne a 17. század első felének magyar politikai közösségét kizárólag a katolikus-protestáns ellentét mentén szemlélni. Arra is bőven találunk példát, amikor a különböző felekezethez tartozó rendek együtt mozogtak, de számtalan jelét találjuk annak is, hogy a katolikus

[78] Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben: Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: *Egy új együttműködés kezdete i. m.* 17–56. o.
[79] Nagy: *Bethlen i. m.* 313–438. o.; B. Szabó: *Bethlen i. m.* 62–70. o.

világi rendek és az egyházi rend között is óriási volt a feszültség.[80] Mindenesetre az is biztos, hogy ezek az ellentétek nem vezettek háborúskodáshoz, így noha jelentőségüket nem lenne jogos elvitatni, a felekezeti kérdéshez képest mégiscsak másodlagosnak kell tekintenünk őket. Egyértelműen a katolicizmus és a protestáns felekezetek közötti ellentét volt az, amely elsődlegesen meghatározta a korszak közéletét, és a valláshoz kapcsolódó jogok védelme esetenként még azon határok átlépését is igazolhatóvá tette, amelyeknek elméletileg sokkal merevebbnek kellett volna bizonyulniuk, így a muszlim hatalomtól való segítségkérését.[81]

Szekfű Gyula a *Magyar történet* lapjain keserű szarkazmussal festi meg a vallásügy hálójában vergődő, a felekezetek önérdekei által csapdába ejtett, kedvező alkalmak láttán a jog minden kötelmét figyelmen kívül hagyó 17. századi magyar közélet képét. Még ha forráshasználata ebben az esetben is némileg túlzott nagyvonalúságot mutat annak érdekében, hogy a kép kontúrjai minél élesebbek legyenek, nagy általánosságban nincs miért hiteltelennek tartanunk az általa kidolgozott ábrázolást.[82] Ha mind a katolikusok, mind a protestánsok hittek a maguk teológiai igazában, akkor logikus következtetés volt, hogy másokat is ehhez az igazsághoz akarjanak vezetni, de legalábbis megakadályozzák, hogy a már megnyert híveket mások letérítsék az útról. Az pedig, hogy a politika egyes résztvevői esetleg nem belső meggyőződésüket, hanem az elnyerhető világi javak ígéretét szem előtt tartva követték a példát (mint külső szemlélő számára eldönthetetlen mellékkörülmény), nem változtatott azon, hogy a vallásbéke – ahogy Melchior Klesl kifejtette az augsburgi kapcsán – elméletileg minden teológiának és lelkiismeretnek ellentmondott, így kizárólag tisztán politikai megoldásként lehetett elfogadni, afféle kisebb rosszként a vérengzés helyett.[83]

Annak létrejöttéhez azonban – ahogy arra Johannes Burkhardt rámutatott – a premodern állam csak igen kevéssé tudott kereteket szolgáltatni. A német történész a 17. század „békétlenségének" legfontosabb okát a modern állam kiala-

[80] Előbbire lásd például az 1608-ban az osztrákokkal kötött konföderációt, vagy az 1622-es kompromisszumot: Pálffy: *Bündnispartner i. m.* 397–399. o.; Pálffy: *Egy elfelejtett kiegyezés i. m.* Utóbbira a legkézenfekvőbb példa a Pázmány Péter és Esterházy Miklós közötti ellentét: Hajnal István: *Esterházy Miklós lemondása (Székfoglaló értekezés).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1929; Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. Budapest, Gondolat, 1985, 183–184. o.; Szabó András Péter: Eszmék a nádori politika szolgálatában: Esterházy Miklós levelei a vármegyéknek (1626–1645). In: *Politikai nyelvek i. m.* 250–257. o.

[81] Az ezzel kapcsolatos attitűd változásairól lásd újabban: Almási Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: *Bethlen Gábor és Európa i. m.* 311–366. o.; Kellner Anikó: Friendship with the Common Enemy: Theory and Practice of Friendship with the Ottoman Empire at the Beginning of the Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum* 35 (2018), 115–134. o. A rendi politika felekezeti meghatározottságáról a 18. század vége előtt lásd: Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig": Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle* 54 (2012), 37–62. o.

[82] Szekfű Gyula: *Magyar történet. IV. kötet.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, 92–141. o. A legfontosabb kérdések precíz helyreigazítása (nyílt vitát nem kezdeményezve): Szabó: *A jobbágy i. m.*

[83] Eike Wolgast: Religionsfrieden als politisches Problem der frühen Neuzeit. *Historische Zeitschrift* 282 (2006), 59. o.

kulása körüli problémákban találta meg: abban, hogy egyre több kihívásnak akar megfelelni, ám erre egyelőre nincsenek meg a módszerei és eszközei, így egyes új kihívások és zavaró tényezők, köztük a felekezeti ellentét, könnyen kibillentik egyensúlyából.[84] A fentiekben ismertetett jelenségek, így a politikai berendezkedésben a hívek számától függetlenül fennmaradó katolikus fölény, és a vallásügyi szabályozás ebből eredő szinte teljes változtathatatlansága híven illusztrálják azt, hogy a tézis Magyarországra is alkalmazható. Az ország három részre szakadt állapota tovább rontotta a békés megoldás esélyeit, hiszen az erdélyi fejedelmek – legalábbis amíg ehhez megfelelő hatalommal rendelkeztek – szívesen segítették a magyarországi protestánsok törekvéseit, sőt időnként az élükre álltak, szükség esetén az őket patronáló oszmán hatalomtól is segítséget kérve. Mindeközben az uralkodók, akik a 17. század első felében maguk is elkötelezett hívei voltak a Magyarország teljes lakosságában kisebbségben lévő felekezetnek, számos más terület felett is uralkodtak és idejük nagy részét az országon kívül töltötték. Így nyomást gyakorolni rájuk csak kivételes esetekben lehetett: a század első felének nagy vallásügyi engedményei egy dinasztikus válsághoz (1606/08), illetve egy katonai szempontból a Habsburgok számára igencsak aggasztó helyzethez kötődtek, amikor a svéd és az erdélyi seregek Morvaországban egyesültek (1645). De még ezekben az esetekben is kiderült, hogy a megoldás csak ideiglenes enyhülést hozott, rövid hullámvölgyet a viszály intenzitásában, hogy aztán a század második felében újra magasba csapjanak az erőszak hullámai.

[84] Johannes Burkhardt: Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit: Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas. *Zeitschrift für historische Forschung* 24 (1997), 509–574. o.